

AYINTÂBÎ MEHMED EFENDİ'NİN TİBYÂN TEFSİRİ: TE'LİF Mİ TERCÜME Mİ?

Recep Arpa*

Öz

Tibyân Tefsiri XVII. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Ayıntâbî Mehmed Efendi (ö. 1111/1699)'nin Padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine yazdığı meşhur Türkçe tefsirdir. Osmanlıda ilk matbû Türkçe tefsir olan *Tibyân Tefsiri*, genel kabule göre Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin (ö. 773/1371) *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin Türkçe'ye tercümesi kabul edilir. Ancak Ezdî'nin tefsiriyle karşılaştırıldığında pek onun tercümesi gibi durmamaktadır. Aynı zamanda *Tibyân Tefsiri* ile ilgili kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında ciddi anlamda bir karışıklık söz konusudur. Tercümeyle kaynak olan tefsirin müellifi, tercümenin mütercimine nispeti ve mütercimin kimliği, *Tibyân Tefsiri*'nin te'lif mi tercüme mi olduğu veyahut elimizdeki Türkçe *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin tercümesi mi, yeni bir te'lif mi, yoksa genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş te'lif-tercüme karışımı bir eser mi? olduğu noktasında bazı karışıklıklar söz konusudur. Bu makalede yukarıda sözü edilen hususlara değinilerek *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin tercümesi olup olmadığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlıca, Ayıntâbî Mehmed Efendi, Tefsîrî Mehmed Efendi, *Tibyân Tefsiri*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî, Osmanlıca Tefsir.

Abstract

Ayıntabi Mahmad Efendi's Tafsîr al-Tibyân: Is it an Original Composition or a Translation?

Tafsîr al-Tibyân is a well-known Qur'anic exegesis in the language of Ottoman Turkish written by 'Ayntâbî Mehmed Efendi, one of the Ottoman scholars of XVIIth century, upon the request of Sultan Mehmed the Fourth. *Tibyân* has been widely considered to be a translation of

* Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

Khidr b. ‘Abd al-Rahmān al-Azdī’s al-Dimashqī’s al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān in Arabic into Turkish. However, it does not seem a translation of al-Azdī’s tafsir when it is compared. Besides, there is a serious confusion in the sources and library records about Tafsīr al-Tibyān. There is some discussions about the author of the tafsīr, the ascription of the translation to its translator and the translator’s identity, whether Tafsīr al-Tibyān is an original composition, a translation or an annotated and reorganized mixture of a composition and translation. Seeking answers to these questions, the present paper tries to make clear whether Tafsīr al-Tibyān is a translation of al-Azdī’s al-Tibyān, or not.

Keywords: Ottoman Turkish, ‘Ayntābī Mehmed Efendi, Tafsīrī Mehmed Efendi, Tafsīr al-Tibyān, Khidr b. ‘Abd al-Rahmān al-Azdī, Ottoman Turkish Tafsīr.

Summary

Tafsīr al-Tibyān is a well-known Qur’anic exegesis in the language of Ottoman Turkish written by ‘Ayntābī Maḥmad Efendi, one of the Ottoman scholars of XVIIth century, upon the request of Sultan Maḥmad the Fourth. Having a great influence on the religious life and understanding of the Qur’ān in the Ottoman society, Tibyān had a wide reception by Ottoman society due to its content competable with the society’s traditional understanding of Islam, its easy and clear style, being a concise and complete and the first exegesis in Ottoman Turkish and written upon the request of the Sultan. It became an “Ottoman classic”. Tibyān has been widely considered to be a translation of Khidr b. ‘Abd al-Rahmān al-Azdī’s al-Dimashqī’s al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān in Arabic into Turkish. However, it does not seem a translation of al-Azdī’s tafsir when it is compared. Besides, there is a serious confusion in the bibliography sources and library records about Tafsīr al-Tibyān. For example in some bibliography sources the commentary of Tafsīr al-Tibyān was recorded among the works of Şeyhülislam Debbāğzāde Maḥmad b. Mahmud by mistake, in fact it’s author was ‘Ayntābī Maḥmad Efendi. Therefore some of the commentaries of Tafsīr al-Tibyān namely Tarjama-i Tibyān, Tarjama-i Tefsīr-i Tibyān, Tarjama-i Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān in libraries were recorded in the name of Şeyhülislam Debbāğzāde Maḥmad b. Mahmud Maḥmad Münib Efendi. The commentaries of Tafsīr al-Tibyān which was recorded in the name of Şeyhülislam Debbāğzāde Maḥmad b. Mahmud and Maḥmad Münib Efendi in libraries was actually the

commentary of which belonged to 'Ayntâbî Maḥmad Efendi. There is some discussions about the author of the tafsîr, the ascription of the translation to it's translator and the translator's identity, whether Tafsîr al-Tibyân is an original composition, a translation or an annotated and reorganized mixture of a composition and translation. Tibyân has been widely considered to be a translation of Khidr b. 'Abd al-Rahmân al-Azdî's al-Tibyân fî Tafsîr al-Qur'ân in Arabic into Turkish. But in reality Tafsîr al-Tibyân is not translation of al-Azdî's al-Tibyân. 'Ayntâbî wrote the commentary using the quotations from al-Baghawî's Ma'âlim al-tanzîl, Fakhr al-Din Razi's Mafatih al-ghayb, al-Baydawi's Anwar al-tanzîl wa asrar al-ta'wil Abu'l-Layth al-Samarkandî's Tafsir al-Samarkandî commentaries, and other quotations like al-Samarkandî's Bustân al-'arifin and Tanbih al-gâfelîn, al-Ghazâlî's Ihya' 'Ulum al-Din, 'Abd al-Wahhab al-Sha'rani's Lawâqih al-Anwar al-Qudsiyya, Al-Suyuti's al-Ikhlîl. Tafsîr al-Tibyân is not original composition and a translation. It is an annotated and reorganized mixture of a composition and translation.

Giriş

Tibyân Tefsiri XVII. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin¹ yazdığı kabul edilen Osmanlıdaki ilk matbû Türkçe tefsirdir. İçinde

¹ Asıl adı Muhammed/Mehmed b. Hamza Ayıntâbî olan müellifimiz Osmanlı tarihçileri ve âlimleri arasında tefsirle çokça meşgul olmasından dolayı Tefsiri Mehmed Efendi adıyla şöhret bulmuştur. Tefsirinin şöhretinin aksine hayatı hakkında malumat çok azdır. Bu sebeple Osmanlı ulemâsı arasındaki meşâhîr-i meçhûleden biridir. Ayıntâbî Mehmed Efendi ilk tahsilini doğum yeri olan Ayıntab'da yaptı. Daha sonra Sivas'a giderek oraya yerleşti ve ilim tahsiline bir süre orada devam etti. Mesudiye Medresesi hocalarından Gürânî Ali Efendi ve Zeynelâbidin Efendilerden, Kahire'de Şeyh Ebuzziya ve'n-nur Ali Şebrâmellisî'den okudu. Trablusşam ve Dimaşk'ta da ilim tahsili için bulunmuştur. Yaklaşık kırk sene ilim kastiyle birçok şehri dolaştı, o şehirlerdeki büyük âlimlerden dersler okudu ve onların hizmetinde bulundu. Yirmi yaşından sonra Sivas'a yerleşti ve bir yandan tahsil hayatına devam etti, öte yandan da burada müderrislik yaptı. Ayrıca Sivas'ta müftülük görevinde de bulunmuştur. Tefsirle çokça meşgul olduğu ve bu vasfıyla ön plana çıktığı için Tefsiri Mehmed Efendi adıyla meşhur olmuş ve bu nisbeyle anılır olmuştur. Hocaların hocası, zamanının kutbu, çağının Numanı/Ebu Hanifesi olarak tesmiye edilmiş, a'lemü'z-zaman, mümtazü'l-akrân fî asrihî, zamanının en büyük müfessiri, asrının ve çağının en önde gelen mütercimi olarak tavsîf edilmiştir. Sivas'ta Şifaiye Medresesi'nde müderrislik görevini ifa ettiği sırada h.1111 yılının Rebîü'l-evvel ayının 22. gecesi (Eylül 1699) vefat etmiştir. Hayatı hakkında bk. Uşşâkîzâde İbrahim Hasib, *Uşşâkîzâde Tarihi* (haz. Raşit Gündoğdu), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2005, I, 417-418; Şeyhî

bir Kur'ân çevirisini de barındıran *Tibyân Tefsiri*, sonraları yaygınlaşan “Meâl-Tefsîr” tarzının da ilk örneklerindedir. Osmanlı toplumunun dînî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde te'sir eden *Tibyân Tefsiri*, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arz etmesi, İlk matbû Türkçe tefsir olması, üslûbunun kolay ve anlaşılır olması, muhtasar ve tam bir tefsir olması ve Padişahın teşvikiyle yazıldığından arkasına devlet desteğini alması gibi çeşitli sebeplerle Osmanlı toplumunda büyük bir rağbet görmüş ve meşhur olmuş, son dönem Osmanlı toplumunu besleyen Türkçe eserler arasında önemli bir yer edinmiştir. Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışıyla uyum arzemesinden dolayı halkın büyük bir teveccühüne mazhar olmuştur. *Tibyân Tefsiri* son dönem Osmanlı toplumunun dini hayatına ve Kur'ân kültürüne adeta damgasını vurmuş, halkın “mûteber” addettiği kitaplar arasında en ön sıralarda yer almış, Türk dilinde yazılan en güzel tefsirlerden biri² ve bir “Osmanlı klasiği” kabul edilmiştir.

Tibyân Tefsiri'nin başta Türkiye olmak üzere, İran'dan Mısır'a, Almanya'dan İngiltere'ye dünyanın çeşitli kütüphanelerinde 100'ün üzerinde yazma nüshası onlarca kez neşredilmesi Osmanlı toplumunda bu tefsire olan rağbeti göstermektedir. Tefsirin toplum üzerindeki etkisi -az da olsa- hâlâ devam etmektedir. İlmî bir gâyeyle değil de Kur'ân'ın mânâsını halkın anlaması amacıyla ve “avâmî” bir üslupla yazıldığı için tefsir ilmîne yeni şeyler katma noktasında yetersiz kalmasına rağmen geniş halk kitleleri tarafından büyük

Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-fudalâ* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, II, 158; Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsi, *Kitâbü'l-Mecmu' fi'l meşhûdi ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527, vrk. 38a; Rıdvan Nafiz-İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367, s. 136-7; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1972, I, 141; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Gâziantep Meşâhiri*, Gâziantep Halkevi Yayınları, Gâziantep 1939, s. 9-11; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Halil Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, Bulak 1301, IV, 38; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Dâru İhyâ'it-türasî'l-Arabî, Beyrut 1957, IX, 272; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadîr*, Beyrut 1406/1986, II, 525; Muhammed Zahid el-Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz fimâ yebteğihî'l-müstecîz*, Mektebü'l-Matbûatî'l-İslâmiyye, Halep 1993/1413, s. 36; *Gaziantep İl Yıllığı*, 1968, s. 168.

² Faruk Sümer, *Eshâbu-l Kehf (Yedi Uyurlar)*, İstanbul 1989, s. 37.

rağbet görmüş, neşr edildiği tarihten itibaren Cumhuriyetin ilanına kadar en fazla basılan ve okunan Türkçe tefsir olma özelliğini korumuştur.³

Tibyân Tefsiri Padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'e tam anlamıyla vukûfiyet kazanıp bu alanda söz sahibi olduğu için dönemin Şeyhülislâmı Minkârîzâde Yahya Efendi'nin (ö.1088/1678)⁴ yakın ilgisine mazhâr olmuş ve Minkârîzâde Padişah'a ondan övgüyle bahsetmiştir. IV. Mehmed zamanında Padişah'ın huzurunda yapılan tefsir dersleri⁵ için İstanbul'a davet edilmiş bu vesile ile kendisine ikramlarda bulunulmuştur. Bu derslerin birinde Padişah IV. Mehmed, Ayıntâbî'den Kur'ân'ı Türkçe'ye tercüme etmesini istemiş⁶, kendisine dört adet tefsir on adet lügat kitabı ve birçok hediyeler vermiştir. Mehmed Efendi de bunu bir emir telakki edip iki yıl içinde kendi el yazısıyla iki takım yazmış, birini dönemin hükümdarı IV. Mehmed'e sunmuş diğerini de halkın okuması için vakfetmiş ve *Tercüme-i Tibyân* diye isimlendirmiştir.⁷

³ *Tibyân Tefsiri*'nin yazma nüshaları ve Osmanlı toplumundaki değeri için bk. Recep Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, Bursa 2005, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 28-32, 102-106.

⁴ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 439; Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Ziya Kazıcı), İstanbul 1978, s. 70; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 93; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 545.

⁵ Huzur derslerinin ilk örneklerini teşkil eden bu dersler için bk. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956, I, 13; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 215-26.

⁶ IV. Mehmet tercüme faaliyetlerine büyük önem vermiş, müsbet ilimlerle ilgili pek çok eseri de Türkçe'ye tercüme ettirmiştir. Onun zamanında yirmi yıl sarayda kalan ve padişaha baş tercümanlık yapan Leh asıllı Ali Ufkî Bey (v. 1087/1675) 1666 da ilk defa Kitab-ı Mukaddes'i Türkçe'ye çevirmiştir. bk. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 137; Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 417; Turgut Kut, "Ali Ufkî Bey", *DİA*, İstanbul 1989, II, 456-57.

⁷ "Ol vakitte bu abd-i âciz dâ'ilerine hitab-ı hümâyun idip buyurdular ki: "Kavâid-i Arabiyye'ye mutabık bu Kur'ân-ı kâti'ül burhan'ı lisân-ı Arabî'den zebân-ı Türkî'ye tercüme olmak üzere bir eserdir. Şehvârî elmâs fikretinle süfte ve hadîka-i cinândan gonca-i/ğunçe-i cinânveş cümlelerin küllü muradını şüküfte eylesen, rumûzât-ı meânî ve bed'ü zahir ve istiârât ve temsîlât-ı letâif mebânisine bâhir olurdu" buyurdularında imtisâlen lil-evâmîr "el-me'mûru ma'zûrun" dinilüp der-akab mevcud hazineden dört cilt tefâsîr ve on adet kütüb-ü lügat ihrâc olunup bu mütercim-i fakîre ihsân-ı Hümâyun olundukta evvelen *Tefsir-i Tibyân Kâdi Beydâvi'*ye mütâla'amızın kesreti olmakla ânun Arabî ta'birinden hâsıl ma'nây-ı şerîfi tâbikatü'n-na'li bi'n-na'li Türkî'ye tebdîl ve ondan ziyâde mecmû-u ehl-i te'vîlâtın bahisleri iktizâ eden âyet-i kerimde ihtimam ve lâzım gelen mesâil-i fikh-ı şerîfi dahi münâsebetiyle zikredüp kendi hattım ile tahrîrine de bed' ve iki sene iki cildini temâm yazup birini padişahımıza Ebu'l-feth ve'l meğazî Sultan Muhammed el-

Kaynaklarda, kütüphane kataloglarında ve matbu nüshalarda *Tercümetü't-Tibyân*, *Tercümetü't-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, *Terceme-i Tefsir-i Tibyân*, *Terceme-i Tibyân*, *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, *Tefsir-i Tibyân*, *Tibyân* adlarıyla anılan *Tibyân Tefsiri*, genel kabule göre Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin (ö. 773/1371)⁸ *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça⁹ tefsirinin Türkçe'ye tercümesi kabul edilir. Ancak Ezdî'nin tefsiriyle karşılaştırıldığında pek onun tercümesi gibi durmamaktadır. Bununla birlikte *Tibyân Tefsiri* ile ilgili kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında ciddi anlamda bir karışıklık söz konusudur. Tercümeyle kaynak olan tefsirin müellifi, tercümenin mütercimine nispeti ve mütercimin kimliği, *Tibyân Tefsiri*'nin te'lif mi tercüme mi olduğu veyahut elimizdeki Türkçe *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin tercümesi mi, yeni bir te'lif mi, yoksa genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş te'lif-tercüme karışımı bir eser mi? olduğu noktasında bazı karışıklıklar söz konusudur. Bu makalede yukarıda sözü edilen hususlara değinilerek *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin tercümesi olup olmadığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

I. *Tibyân Tefsiri* Ve Müellifine/Mütercimine Nispeti

Tibyân Tefsiri Osmanlı toplumunda ne kadar meşhûr ise kaynaklarda onun müellifine/mütercimine nispeti konusu bir o kadar meçhuldür. Eski kaynakların hemen hiçbiri *Tibyân Tefsiri*'ni Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin

Gâzî hazretlerine ve birini sâir havâs ve âvâma vakf eyledikte *Terceme-i Tibyân* deyu tesmiye kılındı." bk. Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 3.

⁸ el-Ezdî'nin zikrettiğimiz tefsirinden başka "*Enisü'l-munkat'în*" adlı 6 ciltlik tasavvufi bir eseri daha vardır. Hayatı hakkında bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* I, 199, 341; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (nşr. Kilisli Muallim Rıfat-İbnü'l-emîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, I, 345; Carl Brockelmann, *GAL*, Leiden 1943-9, II, 111; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn* I, 172.

⁹ Bursalı Mehmed Tahir "Mevlana Muhammed Hıdır tarafından yazılan bu tefsir lisân-i Türkî üzeredir." diyerek tefsirin Arapça olan aslının Türkçe olduğunu söyler ki bu bir hatadır. bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Delilü't-Tefsir*, Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul 1325, s. 47. Ayrıca Osman Keskiöğlü da "Mevlana Hıdır Türkçe tefsirini yazıyor" diyerek bu eserin aslını Türkçe olarak göstermekte veya Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ile Ayıntâbî Muhammed/Mehmed Efendi'yi birbirine karıştırmaktadır. bk. Osman Keskiöğlü, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989, s. 231.

müellefâtı arasında zikretmez. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da¹⁰ *Nesefî Akâidi* üzerine yazılan hâşiyelerden bahsederken "Tefsîri diye meşhûr Allâme Muhammed b. Hamza'nın (ö.1111) da hâşiyesi vardır"¹¹ diyerek sadece bir cümleyle Ayıntâbî Mehmed Efendi'den bahseder. *Keşfü'z-zünûn*'a zeyl yazan Bağdatlı İsmail Paşa *Îzâhü'l-Meknûn*'da¹² *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî* ve *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de¹³ de *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî* ve *Hâşiye alâ şerhi'l-Hayâlî fi'l-akâid*¹⁴ isimli eserlerinin dışında bir eserine yer vermez. Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin hayatına dair en geniş malumatı veren İbrahim Hasib Efendi de *Uşşâkîzâde Tarihi* adlı eserinde Ayıntâbî'nin bir kaç eserini zikretmekle birlikte eserleri arasında *Tibyân Tefsiri*'ne yer vermez.¹⁵ Aşağı yukarı aynı bilgileri *Uşşâkîzâde Tarihi*'nden aktaran Şeyhî de *Vekâyiü'l-fuzalâ*'da *Tibyân Tefsiri*'nden bahsetmez. Aynı şekilde Bursalı Mehmet Tahir Efendi de Osmanlı âlimlerine hasrettiği *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin meşhur talebesi Saçaklızâde'den bahsederken "*Tefsîr-i Tibyân* müellifi Mehmed/Muhammed...Efendi'lerin derslerine müdâvetem..."¹⁶ cümlesinden başka ne *Tibyân Tefsiri* ne de müellifi Ayıntâbî Mehmed Efendi hakkında bir bilgi verir. Yine Ömer Nasuhi Bilmen gibi bir Türk âlimin *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde bir âyet tefsiri bile yapan bir çok kişiyi müfessirler arasında saymasına rağmen Osmanlı toplumunda en fazla okunan Türkçe tefsir olan *Tibyân Tefsiri* ve Türk müellifi Ayıntâbî Mehmed Efendi'den "Ayıntabl Meh-

¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1148.

¹¹ Ayıntâbî'nin hâşiyesi, Şerh-i Akâid'in hâşiyesi değil, Hayâlî'nin Şerh-i Akâid üzerine yazdığı hâşiyenin hâşiyesidir. Bk. İhsan Kahveci, "Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi" Başlıklı Makalenin Eleştirisi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: XVII, sayı: 32, s. 70.

¹² Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 141

¹³ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 307.

¹⁴ Hayâlî, *Nesefî Akaid*'ine şerh yazmamış; Teftâzânî tarafından *Nesefî Akâid*'i üzerine yazılan şerhe hâşiye yazmıştır. Bu sebeple Ayıntâbî'nin hâşiyesi, Şerh-i Akâid'in hâşiyesi değil, Hayâlî'nin Şerh-i Akâid üzerine yazdığı hâşiyenin hâşiyesidir. Kahveci, *a.g.m.*, s. 70.

¹⁵ Uşşâkîzâde, *Uşşâkîzâde Tarihi*, I, 417-418.

¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333-1342, I, 325.

med Efendi, *Tibyân* (1110) tarihinde Türkçe olarak yazılmıştır. Matbûdur.” şeklinde bir dipnot dışında hiç bahsetmemesi câlib-i dikkattir.¹⁷

Fakat bütün bunlara rağmen *Tibyân Tefsiri*'nin Ayıntâbî Mehmed Efendi'ye nisbeti konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Zirâ Hanîfzâde Ahmed Tâhir *Âsâr-ı Nev* adlı *Keşfü'z-zunûn* zeylinde *Tibyan fi Tefsiri'l-Kur'an* adıyla eseri Ayıntâbî/Tefsîrî Mehmed Efendi'ye nisbet eder.¹⁸ Yukarıda da ifade edildiği gibi Bursalı Mehmet Tahir, Ömer Nasuhi Bilmen gibi zâtlar cümle arasında da olsa *Tibyân Tefsiri*'ni Ayıntâbî Mehmed Efendi'ye nisbet etmişlerdir. Bununla birlikte bazı yazma ve matbû nüshalarda da eserin Ayıntâbî Mehmed Efendi'ye ait olduğu ifade edilmiştir.¹⁹ Netice olarak *Tibyân Tefsiri*'nin bir kısım yazma ve matbû nüshalarının dîbâcesinde belirtilen bilgiler ile müellifin hayatına dair bilgiler kıyaslandığında eserin Ayıntâbî'ye nisbetinin doğruluğu açıkça görülür.

Tibyân Tefsiri ile ilgili ilk karışıklık tercümeyle konu edildiği söylenen Arapça tefsirin (*et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*) müellifinin kim olduğuyla alakalıdır. Eserden bahsedenlerin büyük çoğunluğu tercümeyle esas alındığı iddia edilen söz konusu tefsirin müellifinin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî olduğu konusunda hemfikirdirler. Bununla birlikte Fehmi Ethem Karatay ve Ali Rıza Karabulut tercümeyle kaynak olan mezkûr tefsirin sahibini Neşvân b. Sa'îd b. Ebû Himyer (ö. 573/1178) olarak göstermektedirler²⁰ ki bu bir yanılığa olsa gerektir. Nitekim bu yanılığın olsa gerek kütüphane kataloglarının büyük bir kısmında eser (*et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*) yukarıdaki kaynaklara dayanılarak Neşvân b. Sa'îd'e nispet edilmiştir. Öte yandan kaynaklarda Neşvân b. Sa'îd'e nispet edilen “*et-*

¹⁷ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirin*, Bilmen Yayinevi, İstanbul 1974, II, 803.

¹⁸ Hanîfzâde Ahmed Tâhir, *Âsâr-ı Nev* (nşr. G. Flügel, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u içinde), London 1838-53, VI, 561.

¹⁹ Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tercüme-i Tibyân*, İstanbul 1296/1879, I, 1; *Tercüme-i Tibyân*, (Naşir, Muhammet Tâhir-Hasan Hilmi, I-II. cilt, Dersâadet, Ahter Matbaası, III. cilt, İstanbul Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şurekası, IV. cilt, Arif Efendi Matbaası, Mevâkib ile birlikte), İstanbul 1317-8/1899-1900, I, 1.

²⁰ bk. Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 9; Ali Rıza Karabulut, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982, s. 126.

Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân" adında bir tefsir bulunmaktadır. Ancak bahse konu olan tefsir bu değildir.

Tibyân Tefsiri ile ilgili ikinci karışıklık ise tefsirin sözümlerine ona mütercimi ve mütercimin kimliğiyle alakalıdır. Kanaatimizce bu karışıklığa dikkatsizlik yanında isim, nisbe ve künyelerdeki benzerlikler sebep olmuştur. Şöyle ki, *Tibyân Tefsiri*'nin müellifi/mütercimi olarak kabul edilen Ayıntâbî Mehmed Efendi, tefsirle çokça meşgul olmasından dolayı Tefsîrî²¹, doğduğu yere nispetle Ayıntâbî, atalarının deri tabaklama işiyle uğraşmasından dolayı da Debbâğzâde veya ed-Debbâğ gibi nisbelerle anılmaktadır.²² Osmanlıda birbirleriyle yakın zaman diliminde yaşayan ve aynı isim ve nisbelerle anılan bazı kişilerin olması bu karışıklığa yol açmıştır denilebilir. Örneğin "Debbâğzâde" nisbesinden ve isminin Mehmed olmasından hareketle, aynı zamanda her iki şahsın da Beyzâvî tefsirine hâşiye yazmaları ve aynı dönemde yaşamaları sebebiyle Ayıntâbî Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed b. Mahmud (ö. 1114/1702)'la karıştırılmış buna binaen Bağdatlı İsmail Paşa bahse konu olan tefsiri/tercüme (*Tibyân Tefsiri*) Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed b. Mahmud'a nispet etmiştir ki bu bir yanılıdır.²³ Buna istinâden kütüphane kayıtlarının birçoğunda tefsir/tercüme Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed b. Mahmud'a nispet edilmiştir.²⁴ Ancak bilahare bu yanlış fark edilmiş ve Şeyhülislâm Debbâğzâde Mehmed b. Mahmud'dan bahseden sonraki kaynaklarda ona ait böyle bir eserden bahsedilmemiştir.²⁵ Ancak kütüphane kayıtlarındaki hata devam etmektedir.

Yine "Ayıntâbî" ve "Debbâğzâde" nisbelerinden ve isminin Mehmed olmasından hareketle müfessirimiz Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin kendisinden

²¹ Tefsîrî Mehmed Efendi diye tefsirle meşgul olmuş başka şahıslardan da bahsedilir. bk. Şeyhî, *Vekâyîü'l-fuzalâ*, II-III, 545; Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 291; Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1308-1315, IV, 177; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, III, 355.

²² Uşşâkizâde, *Uşşâkizâde Tarihi*, I, 417; Şeyhî, *Vekâyîü'l-fuzalâ*, II-III, 545; Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, IX, 272.

²³ bk. Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 307.

²⁴ Mesela bk. Manisa İl Halk Ktp., nr. 4374, 4275.

²⁵ Bk. Mehmet İpşirli, "Debbâğzâde Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 62-63.

bir asırdan fazla bir zaman sonra vefat eden hemşehrisi Ayıntâbî Mehmed Münib Debbağzâde (ö. 1238/1823)²⁶ ile karıştırılması sonucunda da kayıtlarda önemli hatalar yapılmış ve *Tibyân Tefsiri* Mehmed Münib Efendi'ye de nispet edilmiştir.²⁷ Bazı kütüphane kayıtlarında ise Türkçe olan *Tibyân Tefsiri* Ayıntâbî Mehmed Efendi'ye değil, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân* adıyla Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'ye nispet edilmiştir.²⁸ Sonuç olarak belirtmek gerekirse kütüphane kayıtlarındaki *Tercümetü't-Tibyân*, *Tercümetü't-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*, *Terceme-i Tibyân*, *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, *Tefsîr-i Tibyân*, *Tibyân* gibi adlarla anılan ve kaynaklarda ve kataloglarda yukarıda bahsedilen şahıslara nisbet edilen Türkçe tefsirlerin tamamı Ayıntâbî/Tefsîrî Mehmed Efendi'ye aittir.

II. *Tibyân Tefsiri* Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân* Adlı Arapça Tefsirinin Tercümesi midir?

Eserle ilgili asıl ve en önemli mesele eserin te'lîf mi tercüme mi olduğu, daha doğrusu elimizdeki Türkçe *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin tercümesi mi, yeni bir te'lîf mi, yoksa genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş te'lîf-tercüme karışımı bir eser mi? olduğu noktasındaki karışıklıklardır. Bu konuya geçmeden evvel bir hususu hatırlatmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarından başlayarak uzun bir süre Türk dilinde müstakil tefsir kaleme alma yerine tercüme ve adaptasyon yolu benimsenmiştir. Tercümelerin çoğu kaynak eserin hedef dile birebir aktarımı olmadığı için de bu çalışmalar yeni te'lîfler olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu tür yazım tarzı Osmanlı ilim hayatında çokça kullanılan bir yöntemdir. Aslında Arap dilinde yazılan tefsirlerin bir kısmı da diğer Arapça tefsirlerin özeti gibi olduğundan veya kendilerinden önce yazılan tefsirlerden ciddi anlamda istifade ettiklerinden -hâssaten Zemahşerî'nin *Keşşâf* ı, Kâdı Beyzâvî'nin *Envâru't-*

²⁶ Hakkında bk. Ahmet Özel, "Ayıntâbî, Mehmed Münib", *DİA*, İstanbul 1995, IV, 245-46.

²⁷ Mesela bk. Çorum İl Halk Ktp., nr. 3342/6; Beyazıt Ktp., Veliyyüddin, nr. 260.

²⁸ Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 313; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3506.

tenzîl'i ve Neseffî'nin *Medârikü't-tenzîl'i* birbirleriyle mukayese edildiğinde bu durum daha açık görülür- Osmanlı dönemi eserlerinin dilinin Türkçe olması dışında bu geleneğin tatbikinde önemli bir farklılık bulunmamaktadır.²⁹

Örneğin Gurâbzâde Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 1099/1688) büyük oranda Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye* tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı *Zübedü (Zübdetü) âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı çalışmasını hazırlarken Beyzâvî ve Kâşifî'nin yanında Begavî, Ebüssuûd Efendi, Hafacî, Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri* gibi bir çok tefsirden ve bazı sözlüklerden istifade etmiş, *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* ismi daha çok *Envârü't-tenzîl* ile *Mevâhib-i Aliyye*'den istifade etmesi sebebiyle verilmiş ve genel olarak bu iki eserin tercümesi kabul edilmiştir.³⁰

Aynı şekilde İsmail Ferruh Efendi de (ö. 1840) *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin tercümesi kabul edilen *Mevâkib* adlı tefsir tercümesinin mukaddimesinde Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1505) *Mevâhib-i 'Aliyye* adlı tefsirini³¹ bu iş için uygun gördüğünü bildirmektedir. İsmail Ferruh Efendi 1830'da tamamladığı tercümesi için Kâşifî'nin tefsirini esas almakla birlikte ihtiyaç duydukça

²⁹ Abdulhamit Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri", *Tebliğler ve Müzakereler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2012, s. 201; Abdulhamit Birişik-Recep Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türkiye'de İslami İlimler: Tefsir ve Kur'an İlimleri I*, Sayı 18, Cilt: 9, Güz s. 191-232.

³⁰ "Ba'dehü himmet-i âlileri ânı istid'â etti kîm, cemî-i Kur'ân-ı Azimüş-şân o minvâl üzre tefsîr ve beyân oluna. Tâ kîm lisân-ı Arabîden bî-behre olan ebnây-ı Türk Kur'ân-ı vâdhü'l-burhânın manalarından hisse-mend olalar. Ve ânın lügatını fehm itmedikleri ecilden müstemend olmalıyalar. Binâen alâ zâlik bu dâ'ileri dâmen-der-meyân idüb ve tefâsirden *Envârü't-tenzîl'i* ve *Mevâhibü'l-ledünniyye*'yi ve *Me'âlimü't-tenzîl'i* ve *İrşadü'l-akli's-selîm'i* ve *Envârü't-tenzîl* üzre düşen Şihâb Hafâcî'nin hâşiyesin ve kütüb-i lügat'dan *Garîbeyni* ve *Ahterî*'yi ve *Uknûm'u* ve *Hâlimî*'yi ve fenn-i tefsîre müte'allık nice kütübü cem' idüb anlardan akvâ-yı akvâli ve Hazret-i Hafs'ın rivayetiyle İmam-ı Âsım'ın kiraatini ve ahkâmında İmam-ı A'zam'ın kavlini ve mehmâ emken, edâ-i mâ'nada kavâ'id-i nahviyyeyi ve esrar-ı belâğatın beyânını iltizam idüb şürû' eyledim. Bu tahmîn ile ki eğer ömür vefâ idüb havadis-i rûzgârdan hâtr emin olursa üç dört yılda husûle gele. Ve lillâhî'l-hamdu ve'l-minne bir sene-i şemsiyye müddetinde vücûda geldi...", Ahmed Salih Gurâbzâde, *Zübedü âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292, I, 3.

³¹ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Farsça tefsiri *Mevâhib-i 'Aliye* Osmanlı ulemasının dikkatini çok erken bir dönemde çekmiş ve ilk olarak Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 926/1520) tarafından Türkçe'ye aktarılmış daha sonra muhtelif Türkçe ve Tatarca tercümeleri yapılmıştır (bk. Abdülhamit Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i 'Aliyye*'si", *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 63-64).

Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*, Zemaşerî'nin *el-Keşşâf*, Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl* ve Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nden³² de yararlanmıştır.³³

Bu örneklerden hareketle *Tibyân Tefsiri* te'lîf midir, tercüme midir? şeklindeki bir soruya *Tibyân Tefsiri*'nin kaynak kullanımları ve metodları açısından "te'lîf" veya "tercüme" şeklinde belirli bir kategoriye hasredilmiş bir cevap verebilmek oldukça zor görünmektedir. O her ne kadar Osmanlı tefsir tarihinde tercüme tefsirler kategorisinde değerlendiriliyorsa da durum tam olarak öyle değildir. *Tibyân Tefsiri* bir yönüyle te'lîf, bir yönüyle tercümedir. Daha doğrusu tercüme tarafı daha ağır basan "te'lîf-tercüme" karışımı bir eserdir.

O bir yönüyle te'liftir, çünkü -aşağıda kaynakları kısmında daha geniş açıklanacağı üzere- Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nde es-Semerkindî'nin *Bustânü'l-ârifin* ve *Tenbîhü'l-gâfilin*, Gazâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn*, İbnü'l-Arabî'nin *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*'si gibi kullanılan bazı kaynaklar tercümeye esas alınan eserlerde kullanılmamıştır. Veya Suyûtî'nin *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl*, eş-Şarani'nin *Levâkihü'l-envâri'l-kudsiyye*, İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457 [?])'nin *Harîdetü'l-acâib* gibi bazı kaynakların tercümeye esas alındığı iddia edilen eserlerden sonra te'lîf edilmiş olması sebebiyle Ayıntâbî'nin başvurduğu bu kaynakların tercümeye esas kabul edilen eserlerden değil, bizzat bu eserlere başvurarak onlardan alıntı yapması gibi hususlar göz önüne alındığında *Tibyân Tefsiri*'ni sadece bir "tercüme"den ibaret saymak haksızlık olacaktır.

³² İsmâil Ferruh Efendi *Tefsîr-i Mevâkib*, I-IV, Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, İstanbul 1320 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte], I, 8. İsmail Ferruh Efendi burada Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nden besmeledeki rahmân ve rahîm kelimelerinin manalarını aynı lafızlarla nakleder. Krş. Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 7.

³³ "Eğerçi Tefsîr-i mezkûr me'haz ittihaz olunduysa da *Tibyân* ve *Beydâvî* ve *Keşşâf* ve *Hâzin* tefsîriyle tatbîk ve tevfiik olunarak esbâb-ı nüzûlü âyât ve ba'zı müfessirînin naks-ı sahîfe-i ta'bir ve beyân eyledikleri hikâyât zîr-i meânî-i âyâta tezbîr ve maksad-ı aslî olan fehmi-avâmâ ve istinsâha sühûlet için elfâz-ı münşiyâneden sarf-ı nazarla ber-vech-i ihtisâr kabaca lisân-ı Türkî üzere ta'bir olup me'hazi olan *Mavâhib*'e li-eclî'l-mürâfaka *Mevâkib* ismiyle tesmiye olundu." İsmâil Ferruh Efendi *Tefsîr-i Mevâkib*, mütercimîn mukaddimesi, I, 3.

Bununla birlikte *Tibyân Tefsiri*'ni bir "te'lif" eser olarak kabul etmek de gerçekten zordur. O bir yönüyle de tercümedir, zîrâ içeriğinin başat unsuru sözü edilen tefsirlerden tercüme yoluyla elde edilmiştir. Pek tabidir ki iki sene-de ciddî bir te'lif tefsirin ortaya çıkması da pek mümkün görünmemektedir.

Dolayısıyla başta *Tibyân Tefsiri* olmak üzere aynı metodla te'lif edilen Osmanlıdaki bir çok Türkçe tefsiri kaynak kullanımları ve tercüme metodları açısından "te'lif" veya "tercüme" şeklinde illa belirli bir kategoriye yerleştirmek yerine onları nev-i şahıslarına münhasır müstakil birer Türkçe tefsir kabul etmek vâkıya daha uygun görünmektedir.³⁴

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Tibyân Tefsiri* genel kabule göre Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin Türkçe'ye tercümesi kabul edilir. Eserden bahseden bir çok kimse *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu hususunu tekrarlamakta, ancak bu tercümenin nasıl bir tercüme olduğu veya neye istinâden Ezdî'nin tercümesi olduğu noktasında bir şey söylememektedirler. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Bağdatlı İsmail Paşa bahse konu olan *Tibyân Tefsiri*'ni Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed b. Mahmûd'a nispet etmekte fakat eserin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu hususuna değinmemektedir.³⁵ Görebildiğimiz kadarıyla *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu hususu ilk defa Rıdvan Nafiz ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı (ö. 1977)'nin birlikte hazırladığı *Sivas Şehri* adlı eserde ifade edilmiştir.³⁶ Kanaatimizce *Tibyân*

³⁴ Benzer bir değerlendirme için bk. Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, İstanbul 2016, s. 267.

³⁵ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 307.

³⁶ "Bu caminin (Ali Ağa camii) haziresinde 1111 (1699) hicri senesinde vefat eden müfessir Mehmed Efendi medfundur. Tefsiri Mehmed Efendi diye ma'rûf olan bu zat aslen Ayıntab'lıdır. İstanbul'da Kütüphane-i Umumî'de 1243 hicri senesinde (milâdî 1827) istinsâh edilmiş (*Tibyân*) tefsirinin mukaddimesinde kendisinin Ayıntab'da doğarak oranın ve sonra Sivas'ın ulemasından kırk sene (ilim) tahsil ettiğini, tefsirle kesret-i iştigâline binaen bâ-hatt-ı hümayûn İstanbul'dan davet ve Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi delaletiyle huzura kabul olunup müsait zamanlarda tefsir takrîr ve padişah'ın emriyle (*Tibyân*) tefsirini iki cilt olarak Türkçe'ye tercüme eylediğini ve bu tercümelere birini Padişah Avcı Sultan Mehmed'e verip diğerini vakfettiğini yazar. Mehmed Efendi'nin İstanbul'a gelmesi 1073 (1662) ile 1080 (1669) seneleri arasındadır. Vefatı 1111 (milâdî 1699) senesi Rebîü'l-evvelinde'dir. Âlim, fâzıl idi. Talebesinden biri bir mahalle gitse harcarahlarını verir

Tefsiri'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu şeklindeki yanlış algının oluşup yaygınlaşmasında Macit Yaşaroğlu³⁷ ve Muhammed Hamidullah'ın³⁸ kaynak göstermeksizin *Tibyân Tefsiri* hakkındaki "Bu tefsir Hıdır ibn-i Abdürrahmanü'l-Ezdî'nin *Tibyan fi Tefsiri'l-Kur'an* isimli Arapça tefsirinin Türkçe'ye çevirisidir/tercemesidir." şeklindeki ifadeleri belirleyici olmuştur denilebilir. Muhtemelen buna istinaden bir çok çağdaş araştırmada da aynı yargı tekrar edilegelmiştir.³⁹

Bununla birlikte hassaten *Tibyân Tefsiri* üzerine ilmî-akademik çalışma yapanların bazıları da *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin birebir Türkçe tercümesi olmadığı; genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş te'lif-tercüme karışımı bir eser olduğu yönünde bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Örneğin *Tibyân Tefsiri* üzerine yapılan ilk akademik çalışma olan "Ayıntâbî Mehmed Efendî'nin *Tibyân Tefsiri* ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri" isimli yüksek lisans tezimizde Türkçe *Tibyân Tefsiri* ile el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirini karşılaştırmak suretiyle *Tibyân Tefsiri*'nin el-Ezdî'nin tefsirinin birebir Türkçe tercümesi olmadığını ifade etmiş ve şöyle demiştik:

"Tefsir bildiğimiz anlamda bir tercüme değildir. Ezdî'nin "*et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*" tefsiri esas alınmak sûretiyle, özellikle Kadı Beyzâvî'nin "*Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*" adlı tefsirinden ve diğer tefsirlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu Osmanlı ilim hayatında çokça kullanılan

ve ramazanlarda talebesini ikiye ayırıp her gece bir takımına iftar ettirmek âdeti imiş. *Tibyan tefsiri*, Hıdır İbn-i Abdurrahman Ezdî'nindir. Bu zât 733 hicrî senesinde vefat etmiştir..." Rıdvan Nafiz-İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367, s. 136-7.

³⁷ Macit Yaşaroğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercemelerinin Kronolojik Bibliyografyası", Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (çev. Mehmet Sait Mutlu) içinde, İstanbul 1965, s. 121,125.

³⁸ Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (2. bs.), s. 195-96.

³⁹ Murat Kaya, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'anı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, İstanbul 2001, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi) s. 24; Birşik, Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i 'Aliyye'si*" s. 60; Düccane Cündioğlu, *Matbu Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu*, II. Kur'ân Sempozyumu, Ankara 1996, s. 167; İsmail Çalışkan, "Tefsîrî Mehmed Efendî'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, İstanbul 2011, s. 224.

bir yöntemdir. Bu sebeple te'lif-tercüme karışımı bir eserdir. Ayıntâbî, tefsir üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuş, kısaca geçilen kıssaları uzun uzadıya anlatmış, bazen de el-Ezdî'nin bazı konulardaki görüşlerinin tersine kendi görüşünü vermiştir. Meselâ müteşâbih âyetlerin te'vilini bilme konusunda, el-Ezdî bunların te'vilini yalnız Allah bilebilir derken, Ayıntâbî ilimde râsih olanların da müteşâbihin te'vilini bilebileceğini savunur. Yine Ezdî'nin tefsirinde yer alan lugavî ve nahvî tahliller, î'caz, belâgat, edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümeğe dahil etmemiştir.⁴⁰ “*Tibyân*'a ciddi anlamda kaynaklık eden Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* adlı tefsiridir. Şüphesiz *Tibyân Tefsiri*'nin ana kaynakları arasında en ön sırayı *Me'âlimü't-tenzîl* alır. Ondan yararlanmada o kadar ileri gidilmiştir ki, iki tefsir birlikte okuduğunda *Tibyân*, *Me'âlimü't-tenzîl*'in muhtasar bir tercümesi mahiyetinde görünür.”⁴¹

Her ne kadar vâkıada *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olmadığını bizzat tespit etmişsek de *Tibyân Tefsiri*'nden bahseden bir çok eserin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğunu ifade etmesi, bununla birlikte yukarıda ifade ettiğimiz üzere Osmanlıdaki serbest tercüme tekniğine binaen bir çok kaynaktan tercüme yapılması ve bir eserin kaynak gösterilmesi, özellikle de Ayıntâbî'nin dîbâcede kaynaklarını belirtirken “*Tefsîr-i Tibyân*” lafzını zikretmesi ve akabinde eserin “*Tercüme-i Tibyân*” şeklinde isimlendirildiğini ifade etmesi gibi güçlü sebeplerden hareketle “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân Tefsiri*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin tercümesi değildir” şeklinde kesin bir kanaat belirtmekten kaçınmıştık.

Nitekim daha sonra aynı eser üzerine bir doktora çalışması yapan Orhan İyibilgin de “Ayıntâbî'nin yapmış olduğu tefsir Hıdır b. Abdurrahman el-

⁴⁰ Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 28. Ayrıca bk. Recep Arpa, “İlk Matbû Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: *Tibyân Tefsiri*”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (Ed. Bilal Gökür v.dğr.), İstanbul 2011, s. 243, 245; Recep Arpa, “*Tibyân Tefsiri*”, *DİA*, Ankara 2012, XXXI, 127-128.

⁴¹ Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri*, s. 34.

Ezdî'nin tefsirinin tercümesi değildir...”, “Ayıntâbî, kendi tefsirini yazarken *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* tefsirini dikkate aldığını dîbâcesinde belirtmektedir. Bu durum onun *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ı birebir veya genişleterek tercüme ettiği anlamına gelmemektedir. Ayıntâbî, dîbâcede belirtildiği gibi, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *Tibyân* tefsirini kaynak olarak kullanmış ancak ondan Türkçe çeviri yapmamış, onun yerine Begavî, Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden çeviriler yapmıştır.”⁴² diyerek bir taraftan Ayıntâbî'ye ait *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olmadığını iddia etmiş, diğer taraftan Ayıntâbî'nin kendi tefsirini yazarken Ezdî'nin *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirini kaynak olarak kullandığını ve Ayıntâbî'nin bunu tefsirinin dîbâcesinde belirttiğini, ancak ondan Türkçe çeviri yapmadığını, onun yerine Begavî, Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden çeviriler yaptığını ifade etmiştir ki

⁴² Orhan İyibilgin, *Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 42-43; a. mlf., “Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XVI, sayı: 29, s. 69-88. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz yazarın *Tibyân Tefsiri* ile ilgili yazdığı makalesine yapılan eleştirel bir makalede yazarın bu çelişkilerine dikkat çekilerek şöyle denir: “Makalede bilgi ve yargı hatasına ilişkin karşılaştığımız diğer bir örnek ise yazarın Ayıntâbî'nin dîbâcede Ezdî'nin *Tibyân* tefsirini tercüme ettiğine dair bir ifade kullandığını belirtmesidir. Halbuki Ayıntâbî, dîbâcede *Tibyân* tefsirini tercüme etmekten değil, *Kur'an*'ın manalarını Türkçe'ye aktarmak ile *Tibyân* tefsiri ve Kadî Beydâvî'yi çokça mütalaa ettiğinden söz etmiştir. Bize göre bu sözlerle o, *Kur'an*'ın manalarını aktarım için belli bir alt yapıya sahip olduğunu ve tercüme sırasında o eserlerden yararlandığını ima etmiş olmaktadır. Yoksa o, bu sözlerle *Tibyân* tefsirini tercüme ettiğini kast etmiş değildir. Eğer böyle düşünülürse Ezdî'nin *Tibyân*'ı kadar Kadî Beydâvî tefsirini de tercüme ettiğini kabul etmemiz gerekir ki şimdiye kadar hiç kimse “Tercüme-i *Tibyân*”ın Kadî Beydâvî tefsirinin tercümesi olduğunu iddia etmiş değildir. Bize göre yukarıdaki yargısında makale sahibi Ayıntâbî'nin sözünü yanlış yorumlamış, buna bağlı olarak bir taraftan onun çelişkiye düştüğünü söylemiş, diğer taraftan da kendisini açıklamakta zorlanacağı bir sorunla karşı karşıya bırakmış olmaktadır. Çünkü eğer Ayıntâbî, dîbâcede Ezdî'nin “*Tibyân*”ını tercüme ettiğini ve bu eserine de “Tercüme-i *Tibyân*” adını verdiğini belirtmişse ve makale sahibi de buna rağmen eserin “*Tibyân Tefsiri*”nin tercümesi olmadığını söylüyorsa ikisinden birinin yanlış olduğunu kabul etmek zorundayız. Bize göre Ayıntâbî değil, onu yanlış yorumlayan yazar çelişkiye düşmüştür. Zira Ayıntâbî'nin dîbâcede *Kur'an*'ın manalarını Türkçe'ye aktarırken “*Tibyân Tefsiri*” ve “Kadî Beydâvî Tefsiri”nden istifade ettiğini ima etmesi ve hazırladığı esere de *Kur'an*'ın tercüme ve tefsiri anlamında Tercüme-i *Tibyân* adının verildiğini belirtmesinde bir çelişki değil, tutarlılık söz konusudur. Şu kadar var ki, aynı yerde kısa aralıklarla “Tefsîr-i *Tibyân*” ile “Tercüme-i *Tibyân*” isimlerinin zikredilmesi zaman içerisinde bu iki eserin birbiriyle ilişkisinde yanlış bir algıya yol açmış, bunun sonucu olarak “Tercüme-i *Tibyân*”, “Tefsîr-i *Tibyân*”ın tercümesi sanılmış, makale sahibi de bu zannın yanlışlığını tespit ederken Ayıntâbî'nin aslında başka bir anlam ifade etmek üzere söylediği bir sözü yanlış yorumlayarak ona isnat etmiştir. Kahveci, *a.g.m.*, s. 63-64.

bütün bunlar burada bir kafa karışıklığı söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim Kahveci de yukarıda sözünü ettiğimiz yazarın *Tibyân Tefsiri* ile ilgili yazdığı makalesine yaptığı eleştirel makalesinde “Ayıntâbî, dîbâcede *Tibyân Tefsiri*ni tercüme etmekten değil, Kur'an'ın manalarını Türkçe'ye aktarmak ile *Tibyân Tefsiri* ve Kadî Beyzâvî'yi çokça mütalaa ettiğinden söz etmiştir. Bize göre bu sözlerle o, Kur'an'ın manalarını aktarım için belli bir alt yapıya sahip olduğunu ve tercüme sırasında o eserlerden yararlandığını ima etmiş olmaktadır. Yoksa o, bu sözlerle *Tibyân Tefsiri*'ni tercüme ettiğini kast etmiş değildir. Eğer böyle düşünülürse Ezdî'nin *Tibyân*'ı kadar Kadî Beyzâvî tefsirini de tercüme ettiğini kabul etmemiz gerekir ki şimdiye kadar hiç kimse “*Tercüme-i Tibyân*”ın Kadî Beyzâvî tefsirinin tercümesi olduğunu iddia etmiş değildir.” diyerek bir taraftan *Tibyân Tefsiri*'nin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olmadığını iddia ederken diğer taraftan Ayıntâbî'nin tefsirini yazarken Ezdî'nin tefsirinden yararlandığını ifade etmektedir ki kanaatimizce burada -Ayıntâbî'nin dîbâcesindeki ifadelerden kaynaklı- bir tutarsızlık söz konusu olmaktadır.⁴³ Zira -aşağıda içerik karşılaştırmasında çok net olarak görüleceği üzere- Ayıntâbî Ezdî'nin tefsirini ne tercüme etmiş, ne kaynak olarak kullanmış, ne de ondan yararlanmıştır.

Ayrıca her ne kadar Kahveci “şimdiye kadar hiç kimse “*Tercüme-i Tibyân*”ın Kadî Beyzâvî tefsirinin tercümesi olduğunu iddia etmiş değildir.” dese de Orhan Şaik Gökyay bir kaynak belirtmeksizin -muhtemelen *Tibyân Tefsiri*'nin dîbâcesinde geçen ifâdelerden hareketle- “Beyzâvî Tefsirinin tercümesi olan *Tefsîr-i Tibyân*’da ism-i âzam hakkında şu bilgi verilmektedir” diyerek *Tibyân Tefsiri*'nin Beyzâvî tefsirinin tercümesi olduğunu iddia etmektedir.⁴⁴

Kanaatimizce Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin tercümesi olduğu şeklindeki

⁴³ Kahveci, a.g.m., s. 63.

⁴⁴ Orhan Şaik Gökyay, “Dede Korkut Destanlarında İslâmî Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1971, s. 71.

yanlış algıya öncelikle Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin dîbâcede *Tibyân Tefsiri*'nin kaynaklarını tasrîh ederken geçen "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân*(,) Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın" veyahut farklı nüshalarda geçen "evvelen *Tefsîr-i Tibyân*'a ve Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın" ve eserine isim verirken kullandığı "...*Terceme-i Tibyân* deyu tesmiye kılındı." şeklindeki ifadeleri sebep olmuştur denilebilir.⁴⁵

Buna binaen Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nden bahseden kaynaklar muhtemelen onun dîbâcede zikrettiği *Tefsîr-i Tibyân* ifadesinden hareketle bu ifadeyi tefsir tarihinde ismi *Tibyân* olan tefsirlere atfetmişlerdir. Tefsir tarihinde ismi *Tibyân* olan bir kaç tefsir olmakla birlikte burada söz konusu edilen, tercüme kaynak olarak gösterilen *Tibyân* tefsirinin büyük çoğunluk Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı olduğunu söylerken kimileri de aynı isimde bir tefsiri olması hasebiyle Neşvân b. Sa'îd b. Ebû Himyer'e nispet etmiştir.⁴⁶

Tefsir tarihinde ismi *Tibyân* olan tefsirlerden biri Şii/İmâmî Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'nin (ö. 465) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, diğeri Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı, bir başkası da Neşvân b. Sa'îd b. Ebû Himyer'in *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ıdır. et-Tûsî Şii/İmâmî bir alimdir ve bu tefsirin kaynak olarak kullanılmadığı açıktır. Neşvân b. Sa'îd ise Şii/Zeydî/Mu'tezilî bir alimdir ve şu an için elimizde tefsirinin bir nüshası yoktur. Bu sebeple bir karşılaştırma imkanımız olmadı. Bununla birlikte mezhebî kimliklerinden dolayı bu tefsirlerin kaynak olarak kullanılmış olması pek ihtimal dahilinde değildir. Geriye Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı kalıyor ki yukarıda da ifade ettiğimiz gibi her iki eser karşılaştırıldığında Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri* Ezdî'nin *et-Tibyân*'ının tercümesi olmadığı da ortaya çıkıyor.

⁴⁵ İsmail Çalışkan her ne kadar "IV. Mehmed ondan Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirini Türkçe'ye tercüme etmesini istedi. Tercümenin başına yazdığı Dîbâce'den anlaşıldığına göre Mehmed Efendi, bu tefsiri daha önceleri hem okumuş hem de okutmuştu. Bu yüzden tercüme için bu tefsirin seçilmesinde kendisi belirleyici olmuş olabilir." (Çalışkan, *a.g.e.*, s. 224) diyor da IV. Mehmed Ayıntâbî'den Ezdî'nin *et-Tibyân*'ını değil Kur'ân'ı Türkçe'ye tercüme etmesini istemiştir.

⁴⁶ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I, 9; Karabulut, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, s. 126.

Bu durumda ya bizim bilemediğimiz *Tibyân* adlı ayrı bir tefsir mevcut, yahut da Ayıntâbî'nin tefsirinin dîbâcesinde zikredilen "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân* Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın" şeklindeki ifadelerinde bir tahrif sözkonusudur.

Şöyle ki, Ayıntâbî'nin dîbâcede *Tibyân Tefsiri*'nin kaynaklarını tasrîh ederken geçen bu ifadesi müstensih ve müretteplerin dikkatsizliği sebebiyle birçok yazma ve buna bağlı olarak matbu nüshalarda tahrife uğramış ve bunun sonucunda farklı şekillerde değerlendirilebilecek bir karışıklık ortaya çıkmıştır. Birçok yazma ve matbu nüshayı incelediğimizde Ayıntâbî'nin dîbâcede geçen ifadelerinin şu üç şekilde geçtiğini görmekteyiz:

1. "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân*(,) Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın kesreti olmağıla ânın Arabî ta'birinden hâsıl mânây-ı şerifi tâbikatü'n-na'l bi'n-na'l Türkî'ye tebdîl"⁴⁷

2. "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân*'a ve Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın kesreti olmağıla ânın Arabî ta'birinden hâsıl mânây-ı şerifi tâbikatü'n-na'l bi'n-na'l Türkî'ye tebdîl"⁴⁸

3. "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân*'a mütâlaamızın kesreti olmağıla ânın Arabî ta'birinden hâsıl mânây-ı şerifi tâbikatü'n-na'l bi'n-na'l Türkî'ye tebdîl"⁴⁹

Buna göre 1. maddeye baktığımızda "*Tefsîr-i Tibyân*" lafzından sonra bir virgül takdir edilip "*Tefsîr-i Tibyân*" lafzı el-Ezdî'nin tefsiri için değil, bizzat Ayıntâbî'nin te'lif ettiği eser için kullanılmakta ve ana kaynak olarak Kadî Beyzâvî tefsiri gösterilmektedir.⁵⁰ Yani burada ayrıca "*Tefsîr-i Tibyân*" diye bir

⁴⁷ *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, İstanbul 1306-7/1889, I, 3.

⁴⁸ Örneğin Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 4374; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 74, 2^a, Ayasofya, nr. 82, 2^a, Hüsnü Paşa, nr. 109, 2^a, Halet Efendi, nr. 16, 2^a;

⁴⁹ Mesela bk. Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 10, 2^a, Esad Efendi, nr. 73, 2^a, Bağdatlı Vehbi, nr. 99, 2^a, Fatih, nr. 149, 2^a, Fatih, nr. 151, 2^a, Hüsrev Paşa, nr. 12, 1^b, Hamidiye, nr. 34, 2^a, İBB Atatürk Kitaplığı, nr. K0470, vr. 3; Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 4375, 2^a; *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, 1296/1879, Kostantiniyye (İstanbul) : [Matbaa-i el-Hacc İzzet], I, 4.

⁵⁰ Muhtemelen buna istinaden Orhan Şaik Gökyay bir kaynak belirtmeksizin "Beyzâvî Tefsirinin tercümesi olan *Tefsîr-i Tibyân*'da ism-i âzam hakkında şu bilgi verilmektedir" diyerek *Tibyân Tefsiri*'nin Beyzâvî tefsirinin tercümesi olduğunu iddia etmektedir. Gökyay, "Dede Korkut Destanlarında İslâmî Unsurlar", *a.g.d.*, s. 71.

kaynak tefsirden bahsedilmemektedir. Buna göre Ayıntâbî el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'*ı tercüme etmediği gibi kanaatimizce *Tibyân Tefsiri'*nde Ezdî'nin eserini kaynak olarak da kullanmamıştır. 2. maddeye göre ise kaynak olarak kullanılan tefsirler "*Tefsîr-i Tibyân*" adlı müellifi meçhûl bir tefsirle Beyzâvî'nin tefsiridir. 3. maddeye göre ise kaynak olarak kullanılan tefsir sadece "*Tefsîr-i Tibyân*"dır. Şayet 2. ve 3. maddedeki ifadeleri asıl kabul edecek olur isek bu durumda içinden çıkılmaz bir problemle karşı karşıya kalırız. Şöyle ki, bir taraftan müellif/mütercim el-Ezdî'nin "*Tefsîr-i Tibyân*"ı ana kaynak olarak kullandığını ifade etmekte diğer taraftan ise her iki eseri karşılaştırdığımızda böyle bir durumun olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Şunu belirtmek gerekir ki elimizdeki mevcut *Tibyân Tefsiri'*nde ne Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin ismi ne de ona ait olan *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'*ın adı tam olarak geçmektedir. Sadece dîbâcede "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân'a* ve Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın" veya "...evvelen *Tefsîr-i Tibyân Kadî Beyzâvî'ye* mütâlaamızın" şeklinde *Tefsîr-i Tibyân* ifadesi geçmektedir. Bununla birlikte *Tefsîr-i Tibyân'*ın müellifinin kim olduğu hususunda da bir açıklama yoktur. Kanaatimizce Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri'*nden bahseden kaynaklar onun dîbâcede zikrettiği *Tefsîr-i Tibyân* ifadesinden hareketle bu ifadeyi tefsir tarihinde geçen ismi *Tibyân* olan tefsirlere atfetmişlerdir.

Bütün bunlardan sonra vâkıadan, yani eldeki mevcut *Tibyân Tefsiri'*nden hareket edecek olursak realiteye en uygun olanın 1. maddede zikredilen ifadeler -"...evvelen *Tefsîr-i Tibyân*, Kadî Beyzâvî'ye mütâlaamızın kesreti olmağla"- olduğunu söylemek mümkündür. Aksi takdirde var olan işkâli ortadan kaldırmak mümkün olmayacaktır. Buna göre "*Tefsîr-i Tibyân*" lafzını el-Ezdî'nin tefsiri için değil, bizzat Ayıntâbî'nin te'lîf ettiği eserin ismi olarak kabul etmek ve ana kaynak olarak Kadî Beyzâvî tefsirini kabul etmek,⁵¹ dîbâcede zikrettiği "...*Terceme-i Tibyân* deyu tesmiye kılındı." şeklindeki ifadelerinde geçen "*Terceme-i Tibyân*" terkiibini de "*Kur'ân'*ın tercüme ve tefsiri" şeklinde anlamak var

⁵¹ Burada Kadî Beyzâvî tefsirini ana kaynak olarak kabul etmemiz Ayıntâbî'nin onu dîbâcede ismen zikrettiği içindir. Ayıntâbî *Tibyân'*da Beyzâvî'den çok Beğavî'den faydalanmaktadır. Ancak Beğavî'yi dîbâcede zikretmemiştir. Bu Osmanlı müellifleri arasında sıkça rastlanılan bir durumdur.

olan işkâli ortadan kaldırmak ve daha isabetli bir sonuca varmak için yapılabilecek en iyi yorum olduğu kanaatindeyiz.⁵²

Zira aşağıda içerik karşılaştırmasında da görüleceği üzere Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nin ana kaynaklarından birinin Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'i olduğu açıktır. Yine dîbâcede zikredilen kaynaklar üzerinden gidecek olursak Ayıntâbî'nin "mütâlaamızın kesreti olmağıla ânın Arabî ta'birinden hâsıl mânây-ı şerifi tâbikatü'n-na'l bi'n-na'l Türkî'ye tebdîl" ifadeleriyle âşına olduğunu belirttiği tefsirin, Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsiri olması müellifi meçhul *Tibyân Tefsiri* olmasından daha olasıdır. Şöyle ki; Ayıntâbî Mehmed Efendi uzun seneler medreselerde müderrislik yapmıştır. Bilindiği üzere Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adındaki eseri Osmanlı entelektüelleri ve din bilginleri arasında en fazla okunan ve üzerinde en fazla çalışma yapılan tefsirdir. Osmanlı medreselerinde Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ı ile birlikte yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan bu tefsir, Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez eseri olmuştur.⁵³ Dolayısıyla Ayıntâbî'nin *Hâşiyetü Envârü't-tenzîl li'l-Beyzâvî* isimli zâriyât sûresinden nâs sûresine kadar Beyzâvî tefsiri üzerine yazılmış hâşiyesini de göz önüne aldığımızda dîbâcedeki "mütâlaamızın kesreti olmağıla" ifadeleriyle kastedilenin Beyzâvî tefsiri olduğu ortaya çıkar. Buradaki "mütâlaamızın kesreti olmağıla" ifadesi "daha önceden çoklukla mütâlaa ettüğümüz, âşinâ olduğumuz" anlamına geldiği gibi "en çok başvurduğumuz, kullandığımız" anlamlarına da gelir ki sonuç yine değişmez.

Şayet *Tibyân Tefsiri*'ni illâ da bir tefsirin tercümesi olarak kabul edecek olursak Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'inin, yahut *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envârü't-tenzîl*'in ortak tercümesi olarak görmek realiteye daha uygun olacaktır. Şunu belirtelim ki Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*, tercümeyle esas alındığı söylenen Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ına ancak bir tefsirin diğer bir tefsire benzediği kadar, yani herhangi bir tefsir diğer bir tefsire

⁵² Nitekim Kahveci de "*Terceme-i Tibyân*" terkiğini "Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri" şeklinde anlaşılmış taraftardır. bk. Kahveci, a.g.m., s. 64.

⁵³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 23, 28; Atay, Hüseyin, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 112-113; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 42, 58, 178.

tefsir olması yönüyle ne kadar benziyorsa o da o kadar benzemektedir. Zîrâ *Tibyân Tefsiri'*ne baktığımızda bu açık bir şekilde görülür. Her ne kadar bazı ayetlerin tefsirinde kısmî benzerlikler mevcutsa da bu durum her iki tefsirin de aynı kaynakları kullanmasından kaynaklanmaktadır. Zîrâ Ayıntâbî'nin olduğu gibi el-Ezdî'nin kaynakları arasında da *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envâru't-tenzîl* bulunmaktadır.

Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri'ni*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'ını*, Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl'ini* ve Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl'ini* karşılaştırmalı olarak incelediğimizde ortaya şöyle bir sonuç çıkar: Ortalama bir oran verecek olursak *Tibyân Tefsiri'*nin % 60-65'i *Me'âlimü't-tenzîl*, % 25-30'u *Envâru't-tenzîl*, % 5-10'u da *Tefsîru's-Semerkandî* ve diğer kaynaklardan tercüme yoluyla derlenmiş bir tefsirdir denilebilir. Ayıntâbî tefsirin baş kısımlarında biraz daha te'lif tarzında birçok kaynağı zikrederek ayetleri daha geniş manada tefsir ediyorsa da sonraları bu usulden vazgeçmiş büyük oranda *Me'âlimü't-tenzîl*, *Envâru't-tenzîl* ve kısmen de *Tefsîru's-Semerkandî*'den kendi tercihine göre seçkide bulunarak tercüme etme yoluna gitmiştir. Bunu yaparken genellikle meal kısımları *Envâru't-tenzîl*'den tercüme edilirken *Tibyân Tefsiri'*nde büyük bir yer tutan kıssalar, rivâyetler, hadisler, nüzûl sebepleri gibi hususlar ise *Me'âlimü't-tenzîl*'den tercüme edilir. Zaman zaman bunların tersi de olabilmektedir. Bu sebeple âyetleri parça parça tercüme ederken hangi tefsirde işine yarayacak malzeme varsa o kısmını oradan alır, bazen bir âyetin tefsirini Beyzâvî'den bir âyetin tefsirini Begavî'den bir âyetin tefsirini Semerkandî'den tercüme eder. Bazen de bir âyetin yarısını Beyzâvî'den yarısını Begavî'den tercüme eder.

Kimi zaman bu kaynaklarda bulunmayan ve halkın faydalanacağını düşündüğü bazı konuları da diğer kaynaklardan ilave olarak nakleder. Örneğin "En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle dua edin."⁵⁴ meâlindeki ayetin tefsirinde asıl kaynak kitaplar olan *Me'âlimü't-tenzîl*, *Envâru't-tenzîl* ve *Tefsîru's-Semerkandî*'de Allah Teâlâ'nın doksan dokuz ismi

⁵⁴ A'râf 7/180.

olduğunu bildiren rivâyetlere yer vermekle birlikte esmâü'l-hüsnâ'nın hangileri olduğu hususunda bir açıklama yapılmamıştır.⁵⁵ Ayıntâbî muhtemelen esmâü'l-hüsnâ'nın halk arasında verildiği değeri bildiği için bu kaynak tefsirlerde zikredilmeyen Allah'ın doksan dokuz ismini sayan Tirmizî'deki hadisi nakleder. Bununla birlikte Tirmizî'deki hadiste sadece isimler sayılırken⁵⁶ Ayıntâbî her bir ismin birer satırlık bir açıklamasını da yapar.⁵⁷

Tibyân Tefsiri bir tefsir olduğu kadar aynı zamanda içinde Türkçe bir meal de barındırır. Şöyle ki, Ayıntâbî'nin tercüme kaynak aldığı tefsirler Arapça olduğu için haliyle içlerinde ayrıca bir meal yoktur. Çoğu kez ibareler Arapça müteradif kelimelerle tefsir edilir. Buna mukabil *Tibyân Tefsiri* Türkçe bir tefsir olduğu için Ayıntâbî öncelikle bu Arapça tefsirlerden faydalanmak suretiyle âyetlerin tefsîrî tercümesini/meâlini yapar, akabinde diğer yorumları ve rivâyetleri tercüme eder. Örneğin "O'nun isimlerinde sapıklık eden mühlidleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır."⁵⁸ mealindeki âyetin tefsirini *Me'âlimü't-tenzîl*'den tercüme eden Ayıntâbî (şöyle der:) "Allah Teâlâ'nın esmâsında ilhâd idenleri terk idin. Onunla murad müşrikindir ki Allah Teâlâ'nın esmâsın mâhiye aleyhinden tahvîl idüp onunla evsânların tesmiye iderler, ziyâde veya naksla... Esmâullâhda ilhâd idenler ahirette ol amel-leri üzere cezâ olunusırlardır."⁵⁹

Begavî'nin ilgili metni ise şöyledir: "وذروا الذين يلحدون في أسماءه : هم المشركون عدلوا بأسماء"

الله تعالى عما هي عليه، فسموا بما أولئهم فزادوا ونقصوا، "سيجزون ما كانوا يعملون" في الآخرة.⁶⁰

⁵⁵ Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, Dâru taybe, Riyâd 1409, III, 306-307; Kâdî Nâsiruddîn el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı), Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut trs., III, 43; Ebû'l-Leyl İmâmülhüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1413/1993, I, 584.

⁵⁶ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), I-V, Kahire 1398-1978, "De'avât" 83 [no:3507].

⁵⁷ Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 119-122.

⁵⁸ A'râf 7/180.

⁵⁹ Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 123.

⁶⁰ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, III, 307.

ictihâda hırsları ziyâde ola. (*Envâru't-tenzîl*). Eger dinürse ki bir mahalde muhkem ile müteşâbihin beyninde fark nedir? Halbuki mevzi-i âharda "Kitâbun uhkimet âyâtühü" deyu Kur'ân'ın küllisi muhkem kılındı. Ve mevzi-i âharda ise "Kitâben müteşâbihen" deyu Kur'ân'ın küllisi müteşâbih kılındı. Dinür ki ammâ ânın küllisi muhkem olmasıyla murad ânın küllisi hakdır onda abes ve hezl yokdur. Ammâ ânın küllisi müteşâbih olmasıyla murad sıdk ve hüsnde bazı bazına benzeyübdür. Ammâ bu mahalde bazı muhkem ve bazı müteşâbih olmasıyla murad ne olduğunda müfessirîn ihtilaf itdiler. İbn Abbas radiyallâhu teâlâ anh eydür ki muhkemât olan Sûre-i En'âmda " قل تعالوا أتل ما حرم ربكم عليكم " den üç âyet tamamına değındür. Ve dahî ânın nazîri Sûre-i İsrâ'da "وقضى ربك" den bir nice âyetdir. Ve andan gayri âyetlerde müteşâbihâtla murad sûreler evâilinde zikrolunan hurûf-ı teheccîdir. Mücâhid ve İkrime eydürler ki muhkemât ile murad halâl ve harâm beyânında olan âyetlerdir. Ve müteşâbihâtla murad ânın mâadâsıdır ki hakîkatte bazı bazına benzer ve bazı bazını tasdik eder. "Onunla Allah sadece fasıkları sapıklığa düşürür."⁶¹, "Ve pisliği akletmeyenlerin üzerine kılar."⁶² Ve dahî bunun emsâli âyetler gibi. Denildi ki: Muhkem nâsihdir ki anınla amel olunur ve müteşâbih mensûhdur ki ana iman getirilir. Veyâhud muhkemât nâsih ve halâl u harâm ve hudûd ve ferâiz ve dahî her i'tikâd ve her amel olunan âyetlerdir. Ve müteşâbihât ise mensûh ve mukaddem ve muahhar ve emsâl ve aksâm ve dahî i'tikâd olunub amel olunmayan âyetlerdir..."⁶³

Envâru't-tenzîl'in tercüme konusunu oluşturan kısım şöyledir:

وأخر متشابهات محتلمات لا يتضح مقصودها لإجمال أو مخالفة ظاهر إلا بالفحص والنظر ليظهر فيها فضل العلماء ويزداد حرصهم على أن يجتهدوا في تدبرها وتحصيل العلوم المتوقف عليها

Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'inin tercüme konusunu oluşturan kısım ise şöyledir:

⁶¹ Bakara 2/26.

⁶² Yunus 10/10.

⁶³ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 234.

قوله تعالى: "هو الذي أنزل عليك الكتاب منه آيات محكمات" مبيّنات مفصلات، سميت محكمات من الاحكام، كانه أحكمها فمنع الخلق من التصرف فيها لظهورها ووضوح معناها "هن أم الكتاب" أي أصله الذي يعمل عليه في الاحكام، "وأخر" جمع أخرى ولم يصرفه لأنه معدول عن الآخر، مثل: عمرو و زفر. "متشابهات" فإن قيل كيف فرق هاهنا بين المحكم والمتشابه وقد جعل كل القرآن محكماً في موضع آخر فقال "الر كتاب أحكمت آياته" وجعله كله متشابهاً في موضع آخر فقال "الله نزل أحسن الحديث كتاباً متشابهاً". قيل حيث جعل الكل محكماً، أراد أن الكل حق ليس فيه عيب ولا هزل، وحيث جعل الكل متشابهاً أراد بعضه يشبه بعضاً في الحق والصدق وفي الحسن، وجعل هاهنا بعضه محكماً وبعضه متشابهاً. واختلف العلماء فيها، فقال ابن عباس رضي الله عنهما: المحكمات هن الآيات الثلاث في صورة الأنعام "قل تعالوا اتل ما حرم ربكم عليكم" ونظيرها في بني اسرائيل، "وقضى ربك أن لا تعبدوا إلا إياه" الآيات، وعنه أنه قال: المتشابهات حروف التهجي في أوائل السور. وقال مجاهدو عكرمه: المحكم ما فيه الحلال والحرام وما سوى ذلك متشابه يشبه بعضه بعضاً في الحق ويصدق بعضه بعضاً، كقوله تعالى: "وما يضل به إلا الفاسقين" "ويجعل الرجس على الذين لا يعقلون". وقال قتاده والضحاك والسدى: المحكم الناسخ الذي يعمل به، والمتشابه المنسوخ الذي يؤمن به ولا يعمل به. وروى علي بن أبي طلحة عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: محكمات القرآن ناسخه وحلاله وحرامه وحدوده وفرائضه وما يؤمن به ويعمل به، والمتشابهات منسوخة ومقدمه ومؤخره وأمثاله وأقسامه وما يؤمن به ولا يعمل به⁶⁴

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ayıntâbî tercümede dil tahlilleriyle ilgili tartışmalara yer vermez. Örneğin bu ayette *Me'âlimü't-tenzîl*'deki "muhkemât" kelimesinin "ihkâm" kökünden geldiği, "uhar" kelimesinin "uhrâ" kelimesinin çoğulu olduğu ve munsarif olmamasının nedeninin de "Umer" ve "Züfer" örneklerinde olduğu gibi "âhar" kelimesinden çevrilmiş olmasıyla ilgili tartışmaları tercümeyle dahil etmez.

Tibyân Tefsiri'nin el-Ezdî'nin *et-Tibyân*'ının tercümesi olmadığına dair en bariz örnek müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin bilip bilemeyeceği ile ilgili hususta el-Ezdî'nin tam tersine bir görüş zikretmesidir. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî müteşâbih âyetlerin te'vilini yalnızca Allah'ın bilebileceğini savunarak ⁶⁵ Ayıntâbî ⁶⁵ üzerinde dururken, ⁶⁵ Ayıntâbî üzerinde durmaz ve müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin de bilebileceği görüşünü savunur. el-Ezdî "ilimde râsih olanlar"dan maksadın da Tevrat'la ilgili ilim sahibi olan Abdullah b. Selâm ve ashâbı olduğu görüşünde iken Ayıntâbî râsihlerin "ilmi ikân edenler" olduğunu söyler. Müteşâbih âyetlerin

⁶⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, II, 10.

⁶⁵ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 46°.

te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşünde olan Ayıntâbî, buna İbn Abbas'ın "Ben ilimde rusûh sahibiyim yani müteşâbihin te'vilini bilirim" ve Mücahid'in "Ben müteşâbihin te'vilini bilenlerdenim" sözlerini delil getirerek şöyle der:

"Halbuki müteşâbihin te'vilini Allah Teâlâ bilir ve ilimde râsihler bilir. Ve ma'a zâlik âna îman getürdük dirler. Bu manayı te'yid iderki İbn Abbas radiyallâhu anh'dan mervîdir kim ol "Ben ilimde râsihlerdenim" derdi. Yani müteşâbihin te'vilini bilmesine ta'rîz iderdi. Ve Mücahid ise "Ben müteşâbihin te'vilini bilürlerdenüm" deyu tasrîh iderdi. Ammâ ki ekserûn indinde manası, müteşâbihin te'vilini ancak Allah Teâlâ bilir ve ilimde râsihler ana mü'minleriz dirler. Ve ilimde râsih onlardır ki ilmi îkân ideler. Bir haysiyetten ki ma'rifetlerine şek dâhil olmaya."⁶⁶

Me'âlimü't-tenzîl'de âyet şöyle tefsir edilir:

قوله تعالى: "وما يعلم تأويله إلا الله والراسخون في العلم" اختلف العلماء في نظم هذه الآية فقال قوم: الواو في قوله والراسخون واو العطف يعني: أن تأويل المتشابه يعلمه الله ويعلمه الراسخون في العلم وهم مع علمهم "يقولون أمنا به" وهذا قول مجاهد والربيع، وعلى هذا يكون قوله "يقولون" حالا معناه: والراسخون في العلم قائلين أمنا به...، وروي عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه كان يقول في هذه الآية: أنا من الراسخين في العلم، وروي عن مجاهد: أنا ممن يعلم تأويله. وذهب الأكثرون إلى أن الواو في قوله "والراسخون" واو الاستئناف، وتم الكلام عند قوله "وما يعلم تأويله إلا الله" وهو قول أبي بن كعب وعائشة وعروة بن الزبير رضي الله عنهم. قوله تعالى: "والراسخون في العلم" أي الداخلون في العلم، هم الذين أتقنوا علمهم⁶⁷

el-Ezdî'nin tefsirinde ise âyet şöyle tefsir edilir:

"وما يعلم تأويله إلا الله" و ما بمعنى لا، أي لا يعلم تأويله الحق، "إلا الله" و قرئ ان تأويله إلا عند الله، "والراسخون في العلم" أي المبالغون في علم التوراة الثابتون فيه مثل عبد الله بن سلام واصحابه الذين رسخوا في العلم⁶⁸

Örnekte görüleceği üzere Ayıntâbî bu âyetin tefsirinde kaynak kitap olduğu iddia edilen Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirini değil, asıl kaynak olan Beğavî'nin tefsirini esas almıştır. Ayıntâbî'nin el-Ezdî'nin tefsirinden ter-

⁶⁶ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 235.

⁶⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, II, 10.

⁶⁸ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 46^b.

cüme yapmadığı âşikardır. Zîrâ el-Ezdî'nin ele aldığı konularla Ayıntâbî'nin tercümeye konu ettiği kısımlar birbirine benzememektedir. el-Ezdî'nin tefsirinde âyet muhtasar bir şekilde tefsir edilmiş, müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşüyle alakalı tartışmalara girilmemiştir.⁶⁹ Buna mukâbil Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nde kaynak kitap olan *Me'âlimü't-tenzîl*'de tartışılan konular büyük oranda tercüme edilmiştir. Bir farkla ki *Me'âlimü't-tenzîl*'de "والراسخون" kelimesindeki "vâv"ın atf veya isti'nâf (başlangıç) vâvı olduğuyla ilgili uzunca tartışmaları ve alimlerin bu konudaki görüşlerini, "يقولون" kelimesinin hal olduğuna dair dil ile ilgili açıklamaları tefsirin tamamında olduğu gibi burada da tercümeye dahil etmeyen Ayıntâbî konuyu ihtisar ederek tercüme etmiştir.

Yine Ayıntâbî Âl-i İmrân sûresinin 14. âyetinin baş tarafından bir kısmını (من النساء والبنين) *Envâru't-tenzîl*'den, diğer bir kısmını (والقطاير المقنطرة) ise *Tefsîru's-Semerkandî*'den tercüme ederken âyetin devamını (والقطاير المقنطرة) ise *Envâru't-tenzîl* ve *Me'âlimü't-tenzîl*'den tercüme eder.⁷⁰

"Nâsa müşteheyât mahabbeti tezyîn olundu. Ve ânı tezyîn eden Allah Teâla'dır. Zîrâ ki ef'âl ve devâ'iyi halk iden oldur. Ve ânı anlara tezyîni ibtilâ içündür. Veyâ ol anların sa'âdet-i uhreviyyelerine vesîle olsun içündür. Kaçan ki ol Allah Teâla'nın râzı olduğu vech üzere ola. Veyâ ol ta'ayyüşe ve bekâ-i nev'e sebep olsun içündür. Veyâ ânı tezyîn eden şeytandır. Zîrâ âyet-i kerîme ma'riz-ı zemde vârid olubdur." (*Envâru't-tenzîl*). "Nisâdır ki anların fitnesi her şeyin fitnesinden eşeddir. Ve evlâddır ki anların sebebiyle insan halâl ve harâmdan mal cemine harîs olur. Hudûdullâhı muhafazadan kalur. Denildi ki evlâdımız bize fitnedir. Hayatlarıyla meftûn ve memâtlarına mahzûn oluruz." (*Tefsîru's-Semerkandî*). "والقطاير المقنطرة من الذهب والفضة" Ve altundan ve gümüşden mâl-ı kesîrdir ki yüz bin dînardır. Veya bir sevrin derisi dolusuncadır. "Mukantara" ise "kanâtır"i tekiddir. (*Envâru't-tenzîl*) Yani ol "kanâtır"

⁶⁹ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 46^b.

⁷⁰ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 238.

muhasane muhkemedir.⁷¹ Veya medfûnedir. Veya mazrûbe-i menkûşedir ki derâhim ve denânîr olubdur. Veya muza'afedir. Kanâtür üç olup mukantara dokuz olmasdır." (Me'âlimü't-tenzîl)

İlgili tefsirlerin tercümeye konu olan kısımları şöyledir:

زين للناس حب الشهوات أي المشتبهيات سماها شهوات مبالغه وإيماء على أنهم انهمكوا في محبتها حتى أحبوا شهواتها كقوله تعالى أحببت حب الخير والمزين هو الله تعالى لأنه الخالق للأفعال والدواعي ولعله زينه ابتلاء أو لأنه يكون وسيلة إلى السعادة الآخروية إذا كان على وجه يرتضيه الله تعالى أو لأنه من أسباب التعيش وبقاء النوع وقيل الشيطان فإن الآية في معرض الذم وفرق الجباني بين المباح والمحرم والقناطير المقنطرة بيان للشهوات والقنطار المال الكثير وقيل مائة ألف دينار وقيل ملء مسك ثور واختلف في أنه فعلا أو فنعال والمقنطرة مأخوذة منه للتأكيد كقولهم بدره مبدرة⁷²

قوله تعالى: "المقنطرة" قال الضحاك: المحصنة المحكمة، وقال قتادة: هي الكثيرة المنضدة بعضها فوق بعض، وقال يمان: المدفونة، وقال السدي: المضروبة المنقوشة حتى صارت دراهم وديناتير، وقال الفراء: المضغفة، فالقناطير ثلاثة والمقنطرة تسعة⁷³

زين للناس حب الشهوات من النساء والبئين، بدأ بالنساء لأن النساء أشد من فتنة جميع الأشياء... وأما البنون فإن الفتنة فيهم واحدة وهي ما ابتلي به من جمع المال لأجلهم... وقال بعض الحكماء: أولادنا فتنة إن عاشوا فتنونا وإن ماتوا أحنزوننا⁷⁴

Ayıntâbî tercümeye konu olan âyetin tefsirinde kaynak tefsir olan *Envâru't-tenzîl*'deki "Cübbâh mubahla haram arasını ayırmıştır.", "Kıntâr kelimesinin fi'lâl yahut fin'âl vezninde olmasında ihtilaf edilmiştir. Mukantara tekit için kıntârdan alınmıştır "bedretün mübderetün" sözlerinde olduğu gibi." şeklindeki kelimeler ve dil konularıyla ilgili hususları tercümeye dahil etmemiştir. Aynı şekilde *Me'âlimü't-tenzîl*'den yaptığı tercümede de râvîleri zikretmemiştir. Diğer örneklerde olduğu gibi burada da kaynak tefsir olduğu iddia edilen el-Ezdî'nin ele aldığı konularla Ayıntâbî'nin tercümeye konu ettiği kısımlar birbirine benzememektedir.⁷⁵

⁷¹ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 238. [Matbu nüshada muhtemelen dizgi hatası nedeniyle "muhasane mahaldir" şeklindedir. Ancak yazma nüshada tercümeye kaynak olan *Me'âlimü't-tenzîl*'deki (المحصنة المحكمة) gibi "muhasane muhkemedir" şeklindedir. vr. 263^b.]

⁷² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 8.

⁷³ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, II, 15.

⁷⁴ es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, I, 250.

⁷⁵ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 47; Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 238.

Yine Bakara sûresinin başındaki hurûf-ı mukataa ile ilgili kısmı isim zikrederek *Me'âlimü't-tenzîl*'den nakleden Ayıntâbî burada zikredilen rivayetlerin tamamını tercüme etmemiş, bazı kısımlarını ihtisâr etmiştir. "*Me'âlimü't-Tenzîl*'de eydur: Hurûf-ı hecâ ki işbu sûre ve sâir sûreler evvelindedir, müteşâbihâtdandır ki Allah Teâlâ anın ilmiyle isti'sar idübdür. Kurân'ın sırrıdır, zâhirine îman getürüb ilmini Allah Teâlâ'ya havale ideriz. Ânu zikrin fâidesi âna îman talebidir. Ebû Bekri's-Siddîk (r.a.) eydur; "Her kitabda Allah Teâlâ'nın sırrı vardır ve Kurân'da sırrı sûreler evvelindeki hurûf-ı hecâdır. Denildi ki ânun her bir harfi Esmâullahdan bir ismin miftâhıdır. (Elif) Allah ve (Lâm) Latîf ve (Mîm) Mecîd ismine miftâhdır. Dinildi ki (Elif) Allah Teâlâ'nın âlâine ve (Lâm) lütfuna ve (Mîm) mülküne işârettir."⁷⁶

"الم" قال الشعبي وجماعة: ألم وسائر حروف الهجاء في أوائل السور من المشابه الذي استأثر الله تعالى بعلمه وهي سر القرآن. فنحن نؤمن بظواهرها ونكل العلم فيها إلى الله تعالى. وفائدة ذكرها طلب الإيمان بها. قال أبو بكر الصديق: في كل كتاب سر وسر الله تعالى في القرآن أوائل السور، وقال الربيع بن أنس في ألم: الألف مفتاح اسمه الله واللام مفتاح اسمه اللطيف، والميم مفتاح اسمه المجيد. وقال محمد بن كعب: الألف آلاء الله واللام لطفه، والميم ملكه.⁷⁷

el-Ezdî'nin tefsirine baktığımızda ise benzer bazı rivayetleri zikretmekle birlikte daha farklı rivayetlerin zikredildiğini de görüyoruz. Ayıntâbî'nin zikrettiği bazı ifadeler el-Ezdî'nin tefsirinde mevcut değildir.⁷⁸

Son olarak tefsirin başından, ortasından ve sonundan birer örnek vermek gerekirse Ayıntâbî Fâtîha sûresi'nin on üç kadar isminin tamamını *Envâru't-tenzîl*'den tercüme eder.⁷⁹ Yine Kehf sûresinin Mekki olduğu, âyet sayısı, ilk sekiz âyet ve dokuzuncu âyette bahsedilen Ashâb-ı Kehf'le ilgili yaklaşık bir buçuk sayfa *Envâru't-tenzîl*'den tercüme edildikten sonra konuyu daha da detaylandırarak Ashâb-ı Kehf'in kimler olduğu hususunda *Me'âlimü't-tenzîl*'den yaklaşık yedi sayfa tercüme yapar.⁸⁰ Aynı şekilde Tebbet, İhlâs, Felak

⁷⁶ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 26.

⁷⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 58.

⁷⁸ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 6^b-7^a.

⁷⁹ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 6; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 25.

⁸⁰ Ayıntâbî, *Tibyân*, III, 2; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, V, 143-9; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 272-4.

ve Nâs sureleri de büyük oranda *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envâru't-tenzîl*, kısmen de *Tefsîru's-Semerkandî*'den tercüme edilmiştir.⁸¹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Ayıntâbî el-Ezdî'nin tefsirini tercüme etmediği gibi kanaatimizce onun tefsirini kaynak olarak da kullanmamıştır. Zîrâ Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri'ni*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'ını*, Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl'ini* ve Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl'ini* karşılaştırmalı olarak incelediğimizde bu durum açıkça görülür. Bu çalışma çerçevesinde burada verilen örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.

III. *Tibyân Tefsirinin Kaynakları*

Yukarıda da ifade edildiği üzere *Tibyân'a* ciddi anlamda kaynaklık eden Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirleridir. Hemen belirtelim ki *Tibyân Tefsiri'nin* kaynaklarının zengin olduğunu söylemek bir hayli zordur. Tefsirde gerçek anlamda kullanılan kaynak sayısı birkaç taneyi geçmemektedir. Bir veya iki defa adı geçen eserler olmakla birlikte bunları kaynak olarak kabul etmek gerçekten zordur. Biz şu an elimizde bulunan Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri'ni* esas alarak ona kaynaklık eden eserlerin kullanım sıklığına göre kısa bir tanıtımını yaptığımızda şöyle bir tablonun ortaya çıktığını görüyoruz:

Şüphesiz *Tibyân Tefsiri'nin* ana kaynakları arasında en ön sırayı Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl'i* alır. Ondan yararlanmada o kadar ileri gidilmiştir ki, iki tefsir birlikte okuduğunda *Tibyân*, *Me'âlimü't-tenzîl'in* muhtasar bir tercümesi mahiyetinde görünür. *Tibyân Tefsiri'nde* isim belirtilmeksizin *Me'âlimü't-tenzîl'den* tercüme/nakil yapılırken kaynak gösterilerek yapılan nakiller ancak birkaç tanedir.⁸²

Ayıntâbî'nin tefsirinin diğer bir kaynağı da Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsiridir. Osmanlı ilmiye sınıfı arasında ve medreselerde en fazla okunan

⁸¹ Ayıntâbî, *Tibyân*, IV, 365-8; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, VIII, 581-601; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 345-50; es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, II, 525.

⁸² Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 26.

tefsir olan *Envâru't-tenzîl* halk için yazılan tefsirlere de kaynaklık yapmıştır. Ayıntâbî tefsirinin önsözünde de belirttiği gibi Beyzâvî'nin tefsirinden oldukça faydalanmıştır. Ayıntâbî *Envâru't-tenzîl*'den nakilde bulunurken özellikle tefsirin baş taraflarında Beyzâvî'yi isim olarak sık sık zikreder ve ona genellikle "Kâdî Beyzâvî eydür", "Tefsir-i Kâdî'de eydür", "İmam Kâdî eydür" gibi lafızlarla atıfta bulunulur.⁸³ Daha sonra bu usûl terk edilerek isim tasrih edilmeksizin *Envâru't-tenzîl*'den tercüme yapılır.

Tibyân Tefsiri'nin ana kaynaklarından biri de Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tefsirü's-Semerkandî/Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla bilinen tefsiridir. Aynı zamanda bir Türk âlimi olan ve İmâmü'l-Hüdâ diye şöhret yapan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin Osmanlıda farklı zamanlarda farklı mütercimler tarafından Türkçe'ye tercümesi yapılmış,⁸⁴ Osmanlı devletinde en çok tercüme edilen ve okunan tefsirin Semerkandî tefsiri olduğu söylenmiştir.⁸⁵ Ayıntâbî de diğer Osmanlı ulemâsı gibi Semerkandî'nin tefsirine bîgâne kalamamış, *Tibyân Tefsiri*'nin pek çok yerinde isim tasrih etmeksizin ondan tercümede bulunmuştur.⁸⁶ Ayıntâbî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envâru't-tenzîl*'den sonra en fazla kullandığı kaynak *Tefsirü's-Semerkandî*'dir.

Ayıntâbî tefsirinin baş tarafında sık sık Fahrüddin Râzî'ye de atıfta bulunur. Bunlar genellikle ilk yirmi sayfada yer alırken daha sonra hiçbir şekilde Râzî'nin adı geçmez. Genellikle "İmam Râzî eydür", "Tefsir-i Râzî'de eydür" gibi lafızlarla ondan nakilde bulunulur. Bazen Râzî'den üç dört sayfa birden naklettiği de olur.⁸⁷

Bunlardan başka Ayıntâbî bir yerde isim tasrih ederek "İmâm Suyûtî'nin *İtkân nâm müellefinden mütercemdir*"⁸⁸ diyerek neshin çeşitlerine dair

⁸³ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 18, 47.

⁸⁴ Bu tercümelerin kütüphanelerde bulunan nüshalarının karma bir listesi için bk. Mehmet Kara, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 29, sayı 3, Temmuz-Eylül 1993, s. 30-32 (25-36).

⁸⁵ Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961, s. 16.

⁸⁶ es-Semerkandî, *Tefsirü's-Semerkandî*, I, 250, 321, II, 525.

⁸⁷ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 19, 22, 23, 26, 28, 30.

⁸⁸ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 87.

Suyûtî'nin *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*'ından alıntı yapmıştır.⁸⁹ Yine Suyûtî'nin ahkâm âyetlerinin tefsirine dair olan *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl* adlı eserine de bir kaç yerde isim tasrih ederek atıfta bulunur.⁹⁰

Tibyân Tefsiri'nde çok sayıda hadis yer almaktayken hadis kaynakları açısından oldukça zayıftır. Bütün tefsir boyunca ismi belirtilen hadis kaynağı yalnızca üç tanedir. Bunlar, *Ezkâr-ı Nevevî*, *Sahih-i Buhârî* ve *Sünen-ü İbn Mâce*'dir. Bu eslere yapılan atıf sayısı da bir elin parmakları kadardır. Bir defa *İmam Buhârî*⁹¹, bir defa *Sünen-ü İbn Mâce*⁹², bir kaç defa da *Ezkar-ı Nevevî* zikredilmektedir.⁹³ Bir de bunlara ek olarak isim belirtmeksizin Allah'ın doksan dokuz ismini sayan Tirmizî'deki hadis nakledilir.⁹⁴ Bunların dışında adına atıfta bulunulan bir hadis kaynağına rastlayamadık. Tefsir rivâyetlerinde olduğu gibi hadisler de büyük oranda Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl* ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'inden senetler hazfedilerek aktarılmaktadır. Zîrâ *Tibyân Tefsiri* bu tefsirlerle karşılaştırmalı olarak okunduğunda bu açıkça görülmektedir.

Tibyân Tefsiri'nde tasavvuf ve ahlakla ilgili kaynaklar arasında isimleri zikredilen eserler ise şunlardır:

İhyâü ulûmi'd-dîn: Tibyân'da *İhya'*dan genellikle îmânla ilgili konularda faydalanılır. Yapılan atıf sayısı onu geçmemektedir.⁹⁵ Ancak yeri geldiğinde uzun uzadıya (on sayfanın üzerinde) nakilde bulunur.⁹⁶

⁸⁹ Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ), Dâru İbn Kesir, Dimaşk 2000, II, 701-703.

⁹⁰ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 22, 63, 165, 277; Celâluddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl*. (tah. Âmir b. Ali el-Arabî), Dârü'l-Endelüs el-Hadra, 1422/2002, I, 292, 304, 396, 479-80.

⁹¹ *Tibyân Tefsiri*'nde sadece bir defa "İmam Buhârî eydür" denilerek Allah'ın 99 ismini ezberleyen cennete gireceği hadisi nakledilir. Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 119.

⁹² "... yiye için fakat israf etmeyin..." (A'râf 7/31) âyetinin tefsirinde "Sünen-ü İbn Mâce'de mezkur hadistir ki" diyerek "Canının her istediği şeyi yemen israftandır" hadisini nakleder. Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 65.

⁹³ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 13, 26.

⁹⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, "De'avât" 83 [no:3507].

⁹⁵ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 32, 117, 349, 351, II, 337.

⁹⁶ Ayıntâbî burada *İhya'*dan on iki sayfa birden naklederek Allah'ın verdiği nimetlerin nasıl kullanılmasını gerektiği hususunu açıklar. Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 337.

Levâkîhü'l-envâr: Abdülvehhab eş-Şa'rânî'nin *Levâkîhü'l-envârî'l-kudsiyye* adlı bu eserine birkaç defa atıfta bulunulur ve ondan bazı tasavvufi nükteler aktarılır.⁹⁷

Bustânü'l-ârifin ve *Tenbîhü'l-gâfilin*: Ayıntâbî Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tasavvuf ve ahlaka dair bu iki eserine zaman zaman atıfta bulunur.⁹⁸

el-Futûhâtü'l-Mekkiyye: İbnü'l-Arabî'nin Kur'ân'ın tasavvufi yorumlarını da içeren bu eserine Ayıntâbî zaman zaman atıfta bulunur.⁹⁹

Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nde nadiren kullandığı bazı eserler kaynak vasfını taşıyacak nitelikte olmadığından, bazılarının da belirli bir kategoriye girmediğinden isimlerini vererek yetinelim. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457 [?])'nin *Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-ğarâib*¹⁰⁰, *Şir'a*¹⁰¹, *Menbâü'l-âdâb*¹⁰². *Tibyân Tefsiri*'nde atıf yapılan bu kaynaklar tercüme esas alınan eserlerin (*Me'âlimü't-tenzîl*, *Envârü't-tenzîl*, *Tefsirü's-Semerkandî*) ilgili yerlerinde geçmeyen, bizzat Ayıntâbî'nin başvurduğu kaynaklardır.

IV. Te'lîf/Tercüme Tarihi

Eserle ilgili problemlerden biri de te'lîf/tercüme tarihi ile ilgilidir. İstisnasız bütün kaynaklarda tefsirin yazılış tarihi 1110/1698 olarak verilmektedir. Ancak Ayıntâbî Mehmed Efendî'den Kur'ân'ı tercüme etmesini isteyen Padişah IV. Mehmed tercüme tarihi olarak gösterilen 1698 yılında hayatta değildir. O 1648-1687 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış ve 1693'de vefat etmiştir. Aynı şekilde Ayıntâbî Mehmed Efendî'yi tefsir dersleri için İstanbul'a davet

⁹⁷ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 4, 9, 11, 27, III, 366.

⁹⁸ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 13, 27, 29.

⁹⁹ Mesela "Rabbimizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış eni gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun" (Âl-i İmrân 3/133) âyetinin tefsirinde cennetin nerede olduğuna dair bir tartışmada, cennetin felek-i mükevkeb ile felek-i atlas arasında yaratıldığı, felek-i mükevkeb'in cennetin arzi felek-i atlas'ın ise cennetin seması olduğu yorumunu *Futûhat*'tan nakleder. Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 290. Diğer örnekler için bk. II, 117, 123, 233, III, 301.

¹⁰⁰ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 13.

¹⁰¹ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 348.

¹⁰² Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 349.

eden dönemin Şeyhülislâmı Minkârîzâde Yahya Efendi de 1073-1084 (1662-1674) yılları arasında Şeyhülislâmlık yapmış ve 1088/1677 tarihinde vefat etmiştir. İddia edildiği gibi tefsirin yazılış tarihini 1110/1698 yılı olarak kabul ettiğimizde ortaya bir problem çıkmaktadır. Bu durumda ya müellif eserini bizzat hükümdara takdim etmemiş olur, ya da tercüme tarihi yanlıştır. Müellif tefsirin bir nüshasını hükümdara takdim ettiğini tefsirinin dîbâcesinde bildirdiğine göre tercüme tarihi yanlış olmalıdır.¹⁰³ Nitekim Eyüp Şeriyye Sicilleri'ndeki bir kayıttan Ayıntâbî'nin Zilkâde 1072 (1662) tarihinde İstanbul'da olduğunu anlıyoruz.¹⁰⁴ Yine *Sivas Şehri* adlı kitapta Ayıntâbî'nin İstanbul'da 1662-1669 yılları arasında –ki bu tarih Ayıntâbî'yi İstanbul'a davet eden Minkârîzâde Yahya Efendi'nin Şeyhülislâmlık yaptığı tarih aralığına denk gelir- bulunduğunu yazar.¹⁰⁵ Ayrıca Kaynaklarda 12 Muharrem 1080 (12 Haziran 1669) tarihinde IV. Mehmed'in akşam ve yatsı namazları arasında Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirinden ders verdiğini ve bunu âdet haline getirdiği ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Yine Gurâbzâde'nin 1096'da (1685) te'lifini tamamladığı *Zübedü (Zübdetü) âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı tefsirinde *Tibyân Tefsiri*'ne atıfta bulunması¹⁰⁷ *Tibyân Tefsiri*'nin bu tarihten önce yazılmış olmasını zorunlu kılar. Ayıntâbî'nin tefsirin dîbâcesinde¹⁰⁸ belirttiği üzere tercüme için IV. Mehmet'in isteğinin hemen akabin-

¹⁰³ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 4.

¹⁰⁴ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 numaralı sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662) (haz. Hüseyin Kılıç ... [ve öte], Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011 s. 289.

¹⁰⁵ Nafiz-Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, s. 136-7.

¹⁰⁶ Râşid Efendi, *Târîh-i Râşid*, I, 161.

¹⁰⁷ Gurâbzâde, *Zübedü (Zübdetü) âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, I, 273. "*Tibyân*'da getirdi ki ehl-i Mekke te'annüt tarihiyle Hazretten (Hz. Muhammed) âyât-ı Kur'âniyyeyi talep ederlerdi. Onun nüzûlü müteheran olicek istihzâ edip derlerdi, "Niçün katından bir âyet inşâ etmezsin, nitekim gaynlarını inşâ ettin. Pes îzid celle celâlühû bu âyeti münzel edip buyurdu." Alpaydın Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği adlı eserinde burada atf yapılan "*Tibyân*"ın tercüme konusunu olan Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsiri olduğunu söylüyorsa da (Alpaydın, *a.g.e.*, 230) kanaatimizce burada atf yapılan el-Ezdî'nin değil, Ayıntâbî'nin "*Tibyân*"ıdır. Zirâ Gurâbzâde'nin naklettiği ifâdeler el-Ezdî'den ziyâde (bk. el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 101*), Ayıntâbî'nin "*Tibyân*"ında mevcuttur. "Kaçan müşrikine sen âyet getürmesen dirler ki ânu sen kendünden ihdâs itseydin. Kelbî eydür: Ehl-i Mekke te'annütlerinden Peygamberimiz sallâllâhu teâlâ aleyhi ve sellemeden âyât getürmesini isterlerdi. Teehhür itse ânu ittihâm iderlerdi. "Niçün ânu kendiliğinden ihdâs ve inşâ itmezsin dirlerdi" (Ayıntâbî, *Tibyân*, II, 129).

¹⁰⁸ Ayıntâbî, *Tibyân*, I, 3-4.

de başlayıp iki yılda tamamladığını göz önünde bulundurduğumuzda, tercümenin Ayıntâbî Mehmed Efendî'nin İstanbul'da bulunduğu 1662-1669 yılları arasında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

Sonuç olarak belirtmek gerekirse kütüphane kayıtlarındaki *Tercümetü't-Tibyân*, *Tercümetü't-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*, *Terceme-i Tibyân*, *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, *Tefsîr-i Tibyân*, *Tibyân* gibi bir çok isimle anılan ve kaynaklarda ve kataloglarda değişik şahıslara nisbet edilen *Tibyân* isimli Türkçe tefsirlerin tamamı Ayıntâbî/Tefsîrî Mehmed Efendî'ye aittir.

İncelememiz sonucunda *Tibyân Tefsiri* Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin tercümesi midir? sorusuna verilecek cevap hayır olacaktır. Kanaatimizce Ayıntâbî el-Ezdî'nin *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ını tercüme etmediği gibi tefsirinde kaynak olarak da kullanmamıştır. Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nin Ezdî'nin *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinin tercümesi olduğu şeklindeki yanlış algıya öncelikle Ayıntâbî Mehmed Efendî'nin dîbâcede *Tibyân Tefsiri*'nin kaynaklarını tasrîh ederken ve te'lîf ettiği eserine isim verirken kullandığı "...*Terceme-i Tibyân* deyu tesmiye kılındı." şeklindeki ifadeleri sebep olmuştur denilebilir.

Şunu belirtelim ki Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*, tercümeyle esas alındığı söylenen Ezdî'nin *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ına ancak bir tefsirin diğer bir tefsire benzediği kadar, yani herhangi bir tefsir diğer bir tefsire tefsir olması yönüyle ne kadar benziyorsa o kadar benzemektedir. Zîrâ *Tibyân Tefsiri*'ne baktığımızda bu açık bir şekilde görülür. Her ne kadar bazı ayetlerin tefsirinde kısmî benzerlikler mevcutsa da bu durum her iki tefsirin de aynı kaynakları kullanmasından kaynaklanmaktadır. Zîrâ Ayıntâbî'nin olduğu gibi el-Ezdî'nin kaynakları arasında da *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envâru't-tenzîl* bulunmaktadır. Ortalama bir oran verecek olursak *Tibyân Tefsiri*'nin % 60-65'i *Me'âlimü't-tenzîl*, % 25-30'u *Envâru't-tenzîl*, % 5'i de *Tefsîru's-Semerkindî* ve diğer kaynaklardan tercüme yoluyla derlenmiş bir tefsirdir denilebilir. Şayet *Tibyân Tefsiri*'ni illâ da bir tefsirin tercümesi olarak kabul edeceksek Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'inin, yahut *Me'âlimü't-tenzîl* ve *Envâru't-tenzîl*'in ortak tercümesi olarak görmek realiteye

daha uygun olacaktır. Ayıntâbî tefsirin baş kısımlarında biraz daha te'lîf tarzında birçok kaynağı zikrederek ayetleri daha geniş manada tefsir ediyorsa da sonraları bu usulden vazgeçmiş büyük oranda *Me'âlimü't-tenzîl*, *Envâru't-tenzîl* ve kısmen de *Tefsîru's-Semerkandî*'den kendi tercihinine göre seçkide bulunarak tercüme etme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte o tercüme kaynak olan eserlerdeki kıraat farklılıkları, sarf-nahiv kaideleri, iştikak, hakikat-mecaz, lügavî anlam, umum-husus, îcâz, itnâb, istiâre, intibâk, bedî' gibi belâğatla ilgili konuları tercüme dahil etmemiş, bu konuların tartışıldığı bölümleri atlamıştır. Ayıntâbî bununla hedef kitlenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak halkın bu gibi hususlarla meşgul olmamasını amaçlamıştır. Bu sebeple olsa gerek Kur'an-ı Kerim'in dil yapısı, belagati ve icâz yönlerini açıklamaya öncelik veren *Envâru't-tenzîl*'den yapılan tercüme miktarı *Me'âlimü't-tenzîl*'e göre daha sınırlı kalmıştır. Hâsılı kelimelerin tercümede hedef kitle olan halkın Kur'an'ın anlamını anlayabilmesi amacıyla matuf olmak üzere tamamen Ayıntâbî'nin tercihleri söz konusudur.

Tibyân Tefsiri te'lîf midir, tercüme midir? şeklindeki bir soruya *Tibyân Tefsiri*'nin kaynak kullanımları ve metodları açısından "te'lîf" veya "tercüme" şeklinde belirli bir kategoriye hasredilmiş bir cevap verebilmek oldukça zor görünmektedir. O her ne kadar Osmanlı tefsir tarihinde tercüme tefsirler kategorisinde değerlendiriliyorsa da durum tam olarak öyle değildir. *Tibyân Tefsiri* bir yönüyle te'lîf, bir yönüyle tercümedir. Daha doğrusu tercüme tarafı daha ağır basan "te'lîf-tercüme" karışımı bir eserdir.

O bir yönüyle te'lîftir; çünkü yukarıda tefsirin kaynakları kısmında da açıklandığı üzere *Tibyân Tefsiri*'nde kullanılan bazı kaynakların, tercüme esas alındığı iddia edilen eserde kullanılmamış olması veya Ayıntâbî'nin tercüme esas alındığı iddia edilen eserden sonra te'lîf edilmiş bazı kaynakları kullanması gibi hususlar göz önüne alındığında *Tibyân Tefsiri*'ni sadece bir "tercüme" den ibaret saymak haksızlık olacaktır.

Bununla birlikte *Tibyân Tefsiri*'ni bir "te'lîf" eser olarak kabul etmek de gerçekten zordur. O bir yönüyle de tercümedir; zîrâ içeriğinin başat unsuru

sözü edilen tefsirlerden tercüme yoluyla elde edilmiştir. Pek tabiidir ki iki sene-
de ciddî bir te'lîf tefsirin ortaya çıkması da pek mümkün görünmemektedir.

Netice olarak başta *Tibyân Tefsiri* olmak üzere aynı metodla te'lîf edilen
Osmanlı'daki bir çok Türkçe tefsiri kaynak kullanımları ve metodları açısından
"te'lîf" veya "tercüme" şeklinde illa belirli bir kategoriye yerleştirmek yerine
onları nev-i şahıslarına münhasır müstakil birer Türkçe tefsir kabul etmek
vâkıya daha uygun görünmektedir.

Kaynakça

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsî, *Kitabü'l-mecmu' fi'l meşhûdi ve'l-mesmu'*,
Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527.

Alpaydın, Mehmet Akif, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, İstanbul
2016.

Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.

Arpa, Recep, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplu-
mundaki Yorum Değeri*, Bursa, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

_____, "İlk Matbû Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tibyân Tefsiri", *Osmanlı
Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (Ed. Bilal Gökür v.dğr.), İstan-
bul 2011.

_____, "Tibyân Tefsiri", *DİA*, Ankara 2012, XXXI, 127-128.

Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, I-IV, Matbaa-i Amire,
Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1306-7/1889.

_____, *Tercüme-i Tibyân*, İstanbul 1296/1879.

Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-
musanniifin* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'l-emîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç),
Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955.

Arpa, Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Te'lif mi Tercüme mi?

_____, *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1972.

Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Me'âlimü't-tenzîl*, Dâru taybe, Riyâd 1409.

Beyzâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut trs.

Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.

Birişik, Abdülhamit, Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si, *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004.

_____, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri", *Tebliğler ve Müzakereler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2012.

Brockelmann, Carl, *GAL*, Leiden 1943-9.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Delilü't-tefâsir*, Necm-i İstiklâl Matbaası, İstanbul 1325.

_____, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333-1342.

Cündioğlu, Dücane, *Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu*, II. Kur'ân Sempozyumu, Ankara 1996.

Çalışkan, İsmail, "Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, İstanbul 2011.

Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973.

el-Ezdî, Hıdır b. Abdurrahman, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 244.

Gaziantep İl Yıllığı, 1968.

Gökyay, Orhan Şaik, “Dede Korkut Destanlarında İslâmî Unsurlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1971.

Gurâbzâde, Ahmed Salih, *Zübedu âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292.

Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Hanîfzâde Ahmed Tâhir, *Âsâr-ı Nev* (nşr. G. Flügel, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'un içinde), London 1838-53.

İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961.

İpşirli, Mehmet, “Debbağzâde Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul 1994.

Orhan İyibilgin, *Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

_____, “Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XVI, sayı: 29, s. 69-88.

Kahveci, İhsan, “Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi” Başlıklı Makalenin Eleştirisi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: XVII, sayı: 32, s. 63-64.

Karabulut, Ali Rıza, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982.

Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1961.

Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kuran-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*, İstanbul, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi).

- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye*, Dâru İhyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957.
- Keskioğlu, Osman, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989.
- Kevserî, Muhammed Zahid, *et-Tahrîrü'l-vecîz fimâ yebteğîhi'l-müstecîz*, Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Halep 1993/1413.
- Kut, Turgut, "Ali Ufkî Bey", *DİA*, İstanbul 1989.
- Mardin, Ebü'l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Ziya Kazıcı), İstanbul 1978.
- Nafiz, Rıdvan-Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, Beyrut 1406/1986.
- Özcan, Abdulkadir, "Mehmed IV", *DİA*, Ankara 2003.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-9,
- Özel, Ahmet, "Ayıntâbî, Mehmed Münib", *DİA*, İstanbul 1995.
- es-Semerkindî, Ebü'l-Leys İmâmülhüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkindî*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1413/1993.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), Dâru İbn Kesir, Dimaşk 2000.
- Sümer, Faruk, *Eshâbu-l Kehf (Yedi Uyurlar)*, İstanbul 1989.
- Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, I-IV, İstanbul 1308-1315.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), I-V, Kahire 1398-1978.
- Uşşâkîzâde İbrahim Hasib, *Uşşâkîzâde Tarihi* (haz. Raşit Gündoğdu), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2005.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Yaşaroğlu, Macit, “Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Tercemelerinin Kronolojik Bibliyografyası”, Hamidullah, Muhammed, *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası* (çev. Mehmet Sait Mutlu) içinde, İstanbul 1965.

